

DE PLEK VAN 9- TOT 12- JARIGEN IN DE KERK

Masterthesis Praktische Theologie

Corine Zonnenberg-de Beer

Begeleider: Dr. P.M. Sonnenberg

Beoordelaar: Prof. Dr. A. de Kock

Protestantse Theologische Universiteit, locatie Amsterdam

Januari 2022

Verklaringenblad masterthesis

Naam student: Corine Zonnenberg – de Beer
De plek van 9- tot 12-jarigen in de kerk

Titel masterthesis:

VERKLARING VAN ORIGINALITEIT

Hierbij verklaar ik dat bovengenoemde masterthesis uit origineel werk bestaat. De thesis is het resultaat van mijn eigen onderzoek en is alleen door mijzelf geschreven, tenzij anders aangegeven. Waar informatie en ideeën uit andere bronnen zijn overgenomen, wordt dat expliciet, volledig en op passende wijze vermeld in de tekst of in de noten. Een bibliografie is bijgevoegd.

Plaats, datum:

14-02-2022

Handtekening:

TOESTEMMINGSVERKLARING

Hierbij stem ik ermee in dat bovengenoemde masterthesis na goedkeuring beschikbaar wordt gesteld voor opname in de bibliotheekcollectie en dat de metadata beschikbaar worden gesteld aan externe organisaties en/of door de PThU worden gepubliceerd.

Verder verleen ik (de bibliotheek van) de PThU

wel

niet

toestemming voor het opnemen van de volledige tekst in een via internet of anderszins openbaar toegankelijke database. (Deze toestemming betreft alleen de openbaarmaking van de masterthesis, zonder verdere overdracht of inperking van het auteursrecht van de student.)

Plaats, datum:

14-02-2022

Handtekening:

Voorwoord

Voor u ligt een scriptie die onderzoek doet naar 9- tot 12-jarigen. Er wordt onderzocht wat hen kenmerkt en wat dit betekent voor de geloofsopvoeding thuis en in de kerk. In mijn werk in de kerk en bij een christelijke jongerenorganisatie viel het mij steeds meer op hoeveel jongeren afhaken van het geloof en van de kerk. Veel kerken besteden veel aandacht aan hun jeugdwerk, maar bij mij ontstond de vraag of we niet meer aandacht zouden moeten besteden aan de doelgroep vóór de puberteit, de 9- tot 12-jarigen. Temeer omdat vaak gezegd wordt dat kinderen voor hun 12^e levensjaar een keuze maken of ze het geloof waardevol vinden voor hun leven.

In een gesprek over de zin en onzin van religie is dit ook een aspect wat Tim Hofman aanhaalt. (De ongelooflijke podcast, de zin en onzin van religie met Tim Hofman en Stefan Paas – 28 augustus 2021) Hij is gelovig opgevoed, maar benoemt dat hij op zijn 11^e is afgehaakt van het geloof. Hij had veel vragen, met name over het lijden in de wereld en hoe dit in verhouding staat tot een God van liefde. Hij stelde deze vragen in zijn omgeving, maar kreeg geen antwoord en besloot op dat moment dat het geloof niet waar kon zijn.

Ik vermoed dat Tim niet de enige is bij wie dit proces op deze manier is verlopen. Het laat iets zien van de ontwikkelingsfase waar een 11-jarige in is beland en dat deze ontwikkelingsfase van invloed is op het geloof. Dit is het begin geworden van een zoektocht naar deze leeftijdsgroep en hoe zij geholpen en ondersteund kunnen worden met betrekking tot geloven thuis en in de kerk. De scriptie die hier voor u ligt, is het resultaat van deze zoektocht waarbij ik hoop dat het een aanzet mag geven voor kerken en ouders om hun 9- tot 12-jarige te begeleiden in de weg van het geloof. En kerken en ouders te helpen hun beelden over God te vormen en vooral een plek te zijn waar de 9-12-jarigen hun vragen mogen stellen.

Bij de totstandkoming van deze thesis zijn veel mensen betrokken geweest die ik graag zou willen bedanken. Allereerst bedank ik Dr. P. M. Sonnenberg die mij vanaf het begin af aan heeft begeleid in het onderzoek en het schrijven van deze scriptie. De weg was niet altijd gemakkelijk, maar haar tijd, geduld, vragen en kritische reflecties hebben mij geholpen dit proces door te lopen en tot een mooi resultaat te komen. Bedankt daarvoor. In de tweede plaats bedank ik Corina Nagel, van wie ik haar onderzoeksdata mocht gebruiken en voor het meedenken met mijn onderwerp. Ook wil ik de onderzoeksgemeente bedanken voor hun tijd en ruimte om mijn onderzoek uit te voeren. In het bijzonder wil ik de ouders en tieners bedanken die de tijd hebben genomen om met mij in gesprek te gaan. In de derde plaats wil ik mijn man Maurice, mijn kinderen en mijn ouders bedanken voor hun flexibiliteit tijdens dit proces. Het waren heel wat extra oppasdagen en -weekenden zodat ik aan de slag kon met deze scriptie. Bedankt voor jullie tijd en vooral ook jullie aanmoediging door dit proces heen. Daarbij denk ik ook aan mijn studiegenoten, de Pia's, die steeds klaar stonden om mee te denken en aan te moedigen. Dank jullie wel, tijdens een studieproces zijn medestudenten van onschatbare waarde. Daarbij wil ik ook alle meelezers bedanken, in het bijzonder Christine. Bedankt voor jullie input en feedback. Tot slot wil ik ook hier mijn dank uitspreken naar God. Door Hem leef ik en ontving ik iedere dag opnieuw de moed om door te gaan. Hij is mijn Schuilplaats, mijn Rots en diegene die ik vertrouw. (Psalm 91)

Corine Zonnenberg – de Beer
Januari 2022

Inhoudsopgave

Voorwoord	1
Inhoudsopgave	3
1. Inleiding	6
1.1. Situatieschets	6
1.2. Focus en opzet van het onderzoek	6
1.2.1. Probleemstelling	7
1.2.2. Doelstelling	9
1.2.3. Vraagstelling.....	9
1.2.4. Afbakening concepten	9
1.2.5. Opbouw van de thesis.....	11
1.3. Relevantie van het onderzoek	11
2. Positiebepaling binnen de praktische theologie.....	13
2.1. Een praktisch-theologisch onderzoek	13
2.1.1. Een <i>praktisch</i> -theologisch onderzoek	13
2.1.2. Een <i>praktisch-theologisch</i> onderzoek	14
2.2. Subdisciplinaire velden	15
2.2.1. Youth ministry.....	15
2.2.2. Children spirituality.....	17
2.2.3. Godsdienstpedagogiek.....	17
3. Ontwikkeling van 9- tot 12-jarigen.....	19
3.1. Inleiding	19
3.2. Fysieke ontwikkeling	19
3.3. Cognitieve ontwikkeling.....	20
3.4. Sociaal-emotionele ontwikkeling.....	21
3.5. Invloed op de ontwikkeling van het geloof.....	23
3.6. Conclusie.....	24
4. Geloofsopvoeding in gezin en in de kerk	25
4.1. Wat is geloofsopvoeding?	25
4.1.1. Geloven	25
4.1.2. Opvoeden.....	25
4.1.3. Definitie geloofsopvoeding	26
4.2. Praktijken	26
4.2.1. Thuis.....	26
4.2.2. Kerk	27

4.3.	Conclusie.....	28
5.	Veronderstellingen op basis van theoretisch kader.....	29
5.1.	Inleiding	29
5.2.	Veronderstellingen.....	29
6.	Positionering en methodologie van het onderzoek.....	31
6.1.	Onderzoeksmethode	31
6.1.1.	Kwalitatief onderzoek	31
6.1.2.	Epistemologie: visie op de werkelijkheid	31
6.1.3.	Kaderanalytische benadering.....	31
6.2.	Uitvoering van het onderzoek.....	32
6.2.1.	Casestudie – onderzoeksgemeenten	32
6.2.2.	Focusgroepen.....	34
6.2.3.	Topiclijsten	35
6.2.4.	Rol van de onderzoeker	36
6.2.5.	Betrouwbaarheid	37
6.2.6.	Respondenten	37
6.2.7.	Analyse van de data	38
6.2.8.	Codeboek	38
6.2.9.	Ethische overwegingen	39
7.	Bespreking van de uitkomsten en praktijk.....	40
7.1.	God en geloven	40
7.1.1.	Tekeningen van God	40
7.1.2.	Godsbeelden	42
7.1.3.	Vragen.....	42
7.1.4.	Resultaten ouderfocusgroep.....	43
7.1.5.	Conclusie	44
7.2.	Geloven en de kerk	44
7.2.1.	Praktijken	45
7.2.2.	Kinderdienst als casus voor ontwikkelingskenmerken.....	45
7.2.3.	Resultaten ouderfocusgroep.....	46
7.2.4.	Conclusie	47
7.3.	Geloven thuis	47
7.3.1.	Praktijken	47
7.3.2.	Resultaten ouderfocusgroep.....	48
7.3.3.	Conclusie	49

8.	Discussie.....	50
8.1.	Bespreking van de veronderstellingen.....	50
8.2.	Nieuw inzicht.....	54
9.	Conclusie en aanbevelingen	55
9.1.	Conclusie	55
9.2.	Aanbevelingen voor de praktijk	56
9.3.	Aanbevelingen voor verder onderzoek.....	56
10.	Bibliografie	58
11.	Bijlagen.....	61
	Bijlage 1 – Toestemmingsverklaring	61
	Bijlage 2 – Topiclijsten	62
	Bijlage 3 - Codeboek	67
	Bijlage 4 – Respondenten in schema	69
	Bijlage 5: Datamanagmentplan.....	71

1. Inleiding

In deze inleiding wordt het thema geïntroduceerd en de probleemstelling en doelstelling van het onderzoek verder uitgewerkt. Een aantal concepten worden verder geduid om af te sluiten met de opbouw van de thesis en de relevantie van dit onderzoek te bespreken.

1.1. Situatieschets

Het is zondagochtend iets voor tien uur als Tom met zijn familie de kerkbank inschuift. Tom is elf jaar en gaat iedere week met zijn ouders en twee jongere broertjes van acht en vijf mee naar de kerk. De dienst begint om klokslag tien uur en Tom zakt wat onderuit in de kerkbank. Ondertussen dwalen zijn ogen door de kerk om te kijken of er nog meer kinderen van zijn leeftijd deze zondagmorgen in de dienst zijn.

Na het gebed kondigt de predikant het kindermoment aan. Hij nodigt de kinderen naar voren in de kerk. Tom zelf blijft zitten in de bank. Hij voelt zich te oud om bij de kleine kinderen vooraan in de kerk te gaan staan. Daarnaast vindt hij het naar dat iedereen hem aanstaart. Zijn twee broertjes lopen wel enthousiast naar voren om te kijken wat de predikant deze morgen heeft meegenomen om het verhaal te introduceren. Na de inleiding en het kinderlied verlaten de kinderen de kerk naar het bijgebouwtje, waar de kindernevendienst wordt georganiseerd. Tom glipt uit de kerkbank en sluit aan in de rij met kinderen.

In het bijgebouwtje worden de kinderen gesplitst in twee groepen. De kinderen van 4-7 en de kinderen van 8-12 jaar gaan elk naar hun eigen ruimte. Tom loopt mee met zijn groep en laat zich zakken op een stoel. Hij luistert naar het Bijbelverhaal dat wordt verteld. Daarna krijgt hij de keuze uit een knutsel of een kruiswoordpuzzel met woorden uit het Bijbelverhaal. Hij kiest de kruiswoordpuzzel en met een zucht gaat hij aan de slag. Ondertussen denkt hij na over het Bijbelverhaal van vanochtend, de genezing van Bartimeüs. Hoe kan het dat Jezus zijn blindheid genas? En waarom doet Jezus dat vandaag niet bij zijn klasgenoot Ilse? Zij is ook blind. Hoe zit dat precies? De kindernevendienst is intussen afgelopen en Tom loopt mee terug naar de kerk. Hij schuift de bank in naast zijn vader, die fluistert: 'Hoe was het?', 'Niks aan, supersaai, bekend verhaal en weer een duffe puzzel,' zucht Tom terug.

Rens, een vriend van Tom, gaat naar een andere kerk in het dorp. Daar loopt het kinderwerk tot negen jaar en begint het tienerwerk vanaf tien jaar. Op zondag blijft Rens bij zijn ouders in de kerk, maar op vrijdagavond mag hij naar de tienerclub voor tieners van 10-16 jaar. Ook deze vrijdag gaat Rens naar de club en Tom mag een keertje mee. In de tienerclub hangt een grote groep van 14- tot 15-jarigen op de bank. Rens en Tom schuiven op een stoel en wachten tot de avond begint. Ze starten met een paar leuke spellen en gaan daarna over naar het gespreksonderdeel. Het thema van de avond is onzekerheid. De vragen 'ben je wel eens onzeker?' en 'voel je je wel eens onzeker op school?' kunnen de jongens niet echt beantwoorden. Onzeker voelen zij zich niet echt, maar de 14- en 15-jarigen in hun groepje hebben er genoeg mee te maken en praten erover door.

Als Tom na de clubavond thuiskomt, vraagt zijn vader hoe het was. 'Cool!' antwoordt Tom. 'Waar ging het over?' vraagt zijn vader. Daar kan Tom geen goed antwoord op geven, maar de spellen waren tof en er was cola en chips. Het thema snapte hij niet helemaal, maar ach, hij hoorde in ieder geval bij de groten.

1.2. Focus en opzet van het onderzoek

Bovenstaande casus is een voorbeeld van een 'betweener', een kind tussen de 9 en 12 jaar oud. Ze zitten in iedere kerk en veel kerken weten niet zo goed wat ze met deze jongeren aan moeten. Het is onduidelijk of ze nog bij het kinderwerk passen of al door kunnen schuiven naar het tienerwerk.

1.2.1. Probleemstelling

Tom en Rens uit de casus worden betweeners, tweens of tweenagers genoemd. Deze term duidt de generatie jongens en meisjes tussen 9 en 12 jaar aan. Betweeners zijn nog geen echte tieners, maar ook geen kinderen meer.

Betweeners blijken in de praktijk in de kerk nogal eens tussen wal en schip te vallen. Voor het echte tienerwerk zijn ze te jong, maar voor het kinderwerk voelen ze zich te oud. Discussiëren en groeps gesprekken zijn soms nog iets te hoog gegrepen, maar knutselwerkjes te kinderachtig.

Deze praktijk kent de onderzoeker vanuit haar eigen ervaring als jongerenwerker in de kerkelijke gemeente. De 10- tot 12-jarigen werden iedere zondag verwacht in de kindernevendienst, waar ze aan de slag gingen met een Bijbelverhaal, knutsel of puzzel. De meesten vonden dit saai en zaten hun tijd uit tot de kindernevendienst weer voorbij was. Daarom besloot de onderzoeker om tienermateriaal te gebruiken om de bijeenkomsten te vullen. Dit materiaal bleek echter vaak te hoog gegrepen. Thema's als 'identiteit', 'hoor ik er wel bij' en 'ouders' vragen in de puberteit grote aandacht¹, maar de betweeners herkenden deze niet. Ruzie met hun ouders viel nog mee en ze hadden het naar hun zin op de basisschool. De onderzoeker concludeerde dat het niet vanzelfsprekend is hoe met deze doelgroep wordt omgegaan.

Een kleine rondgang langs verschillende kerken² toont dat deze vraag breder leeft. In sommige kerken worden de 9- tot 12-jarigen nog volop betrokken in het kinderwerk en stromen ze op 12-jarige leeftijd door naar het tienerwerk. In andere kerken vindt deze doorstroom al eerder plaats. Ook zijn er kerken die een aparte groep inrichten voor deze leeftijdsfase.

Deze diverse aanpak is ook te zien in het aanbod voor deze doelgroep bij diverse kinder- en jongerenwerkorganisaties. Bij de programma's Bible Basics van het Nederlands Bijbel Genootschap (NBG) en Opwekking Go vallen de 9- tot 12-jarigen binnen het kinderwerk, dat aangeboden wordt voor de leeftijd van 4-12 jaar. Bij Youth for Christ vallen ze onder de tieners. Daar wordt het programma Rock Solid voor tieners vanaf 10 jaar aangeboden. Zowel Jong Protestant als de Hervormd Gereformeerde Jeugd Bond (HGJB) hebben een basiscatechese ontwikkeld, speciaal voor deze doelgroep. Jong Protestant biedt deze voor de leeftijd van 9-12 jaar en de HGJB voor de leeftijd van 10-12 jaar.³ Op deze twee methodieken wordt kort ingegaan, omdat deze voor betweeners een aparte aanpak hanteren.

Jong Protestant en de HGJB kiezen hun aanpak op basis van een aantal veronderstellingen. Op de website van de HGJB is het volgende te lezen:

On Track is ontstaan vanuit de behoefte aan een methode die specifiek aansluit bij de ontwikkeling van 10- tot 12-jarigen. Deze kinderen zijn heel leergierig en gaan meer in verbanden denken. In sociaal-emotionele zin worden vrienden steeds belangrijker. On Track sluit daarbij aan door inzicht te bieden in de samenhang van de Bijbel en door te stimuleren tot groepswork.⁴

¹ Zie hiervoor bijvoorbeeld het boek: Huub Nelis en Y.M. van Sark, *Puberbrein binnenstebuiten: wat beweegt jongeren van 10 tot 25 jaar?* (Utrecht: Kosmos Uitgevers, 2018). Waar deze thema's worden gekoppeld aan de ontwikkelingsfase van pubers.

² Ik heb een rondgang gemaakt langs de verschillende kerken in Hardinxveld-Giessendam. De PKN Hervormd heeft drie wijken waarbij één wijk basiscathese wordt ingezet. De andere twee weken doen zondagschool tot 12 jaar. Zie www.hghg.nl. De PKN gereformeerd geeft niet duidelijk aan hoe hun catechese wordt gedaan. In het clubwerk hebben ze een aparte club voor groep 7 en 8. Zie www.pknhardinxveld.nl. De GKV kiest voor tienerwerk vanaf 12 jaar en daarvoor is er kinderwerk voor groep 1-7. Zie www.debronhg.nl. Laatst bezocht op 24 juni 2021.

³ Zie hiervoor de website van de verschillende organisaties: <https://www.hgjb.nl/catechese/>, <https://jongprotestant.protestantsekerk.nl/overzicht/>, <https://debijbel.nl/bijbelbasics>, <https://www.opwekking.nl/opwekking-go/materialen/over-parel>, <https://yfc.nl/toerusting/clubprogrammas/> Laatst bezocht op 10 juni 2021

⁴ <https://www.hgjb.nl/basiscatechese-on-track/> Laatst bezocht op 10 juni 2021.

De veronderstellingen die zichtbaar worden, zijn:

- 10- tot 12-jarigen zijn leergierig;
- 10- tot 12-jarigen gaan meer in verbanden denken;
- 10- tot 12-jarigen vinden vrienden steeds belangrijker.

Op de website van Jong Protestant is te lezen:

*Basics behandelt hoofdthema's uit het christelijk geloof op een manier die kinderen aanspreekt. Kinderen in de bovenbouw van de basisschool zijn erg leergierig, ook als het gaat om geloven en de kerk. Basics sluit aan bij die natuurlijke ontwikkeling. De kinderen maken bijvoorbeeld kennis met het avondmaal, dopen, wat er in de kerk gebeurt en vragen zich af: waar is God eigenlijk?*⁵

De veronderstellingen die hier zichtbaar worden, zijn:

- 9- tot 12-jarigen zijn leergierig;
- 9- tot 12-jarigen zijn op zoek naar vragen rondom geloof en de kerk.

Opvallend in de veronderstellingen is de koppeling aan de cognitieve en sociaal-emotionele ontwikkelingsfase van deze doelgroep. Dit is ook te zien in bijvoorbeeld het onderwijs, waar sommigen pleiten voor een aparte benadering voor 10- tot 12-jarigen, ook wel aangeduid met de term 'yuniors'. Zo start een school in Meppel in 2021 een speciaal tienercollege voor 10- tot 14-jarigen. De reden hiervoor is de cognitieve en sociaal-emotionele ontwikkeling die in deze fase een sprong maakt en daardoor aparte aandacht verdient.⁶ Blijkbaar zijn de 9- tot 12-jarigen een doelgroep waarvoor de juiste aanpak zowel binnen als buiten de kerk gezocht wordt.

Ook diverse literatuur beschrijft deze beweging. Een voorbeeld is het boek *Puberbrein* van Nelis en Van Sark, waarin wordt beargumenteerd om de leeftijd van jongeren te verbreden van 12-16 naar 10-25 jaar. De auteurs doen dit omdat de hersenen zich vanaf 10 jaar beginnen te ontwikkelen richting de puberteit. Daarnaast noemen zij de term 'Kids Getting Older Younger' als basis voor deze keus.⁷ Op deze term wordt in dit onderzoek dieper ingegaan onder het definiëren van de concepten. (zie paragraaf 1.2.4)

Literatuur of onderzoeken die de aannames van de HGJB en Jong Protestant bevestigen en doordenken in relatie met het geloof en de kerk, lijken bijna niet te vinden. Wel pleit Wout Schoonwille in een artikel voor een aparte benadering van tweengagers in de kerk. Ook hij haalt de argumenten van de HGJB en Jong Protestant aan. Hij concludeert: (...) *de groep tussen negen en twaalf jaar. Ze zijn geen kind meer, maar ook nog geen puber. Deze groep is zó eigensoortig dat ze om een eigen benadering vraagt, ook binnen de kerkelijke gemeente.*⁸

Als we kijken naar de context van het gezin zien we hetzelfde. Er zijn veel opvoedingsboeken in omloop, maar er wordt niet specifiek ingegaan op deze doelgroep. Ook onderzoek⁹ die kijkt naar de geloofsopvoeding van het kind onderscheiden deze doelgroep niet als aparte categorie.

Concluderend blijkt dat betweeners in de kerk niet bij het kinderwerk en ook niet bij het tienerwerk passen. Kerken hebben moeite om hen een goede plek te geven en ook kerkelijke jeugdorganisaties, die hen daarbij zouden moeten ondersteunen, lijken nog te zoeken naar een goede aanpak. Er is weinig literatuur over de betweener zelf en over de praktijken in de kerk en het gezin die het beste aansluiten bij deze doelgroep.

⁵ <https://jongprotestant.protestantsekerk.nl/themas/basics/> Laatst bezocht op 10 juni 2021.

⁶ <https://www.dingstede.nl/actueel/yuniors-72> Laatst bezocht op 4 mei 2021.

⁷ Huub Nelis en Y.M. van Sark, *Puberbrein binnenstebuiten: wat beweegt jongeren van 10 tot 25 jaar?* (Utrecht: Kosmos Uitgevers, 2018), 12.

⁸ Wout Schonwille, "Tweengagers in de kerk (9-12 jarigen)," *IDEA*, nr. 3, (2009).

⁹ Zie hiervoor het onderzoek van Csinos die ik in mijn onderzoek gebruik. - David M. Csinos, *Little Theologians. Children, Culture, and the making of Theological Meaning* (Montreal/London/Chicago: McGill-Queen's University Press, 2020).

1.2.2. Doelstelling

Vanuit bovenstaande probleemstelling volgt een duidelijke doelstelling voor dit onderzoek, namelijk om te ontdekken welke praktijken recht doen aan de leef- en belevingswereld van betweeners die verbonden zijn aan een kerkelijke context. Om tot een goed beeld te komen, moeten de twee stappen van de probleemstelling gevolgd worden.

De eerste stap is om in beeld te brengen wat al bekend is over deze doelgroep. Kennis over de betweener wordt verzameld uit de literatuur. Hierbij wordt een psychologische invalshoek gebruikt, omdat uit de probleemstelling naar voren is gekomen dat de ontwikkelingskenmerken van grote invloed lijken tijdens deze leeftijdsfase. Daarom wordt onderzocht welke ontwikkelingskenmerken een rol spelen tijdens deze leeftijdsfase. Als tweede stap wordt vastgesteld welke invloed die kenmerken hebben op de geloofsopvoeding. Hierbij wordt onderzoek gedaan naar de ontwikkelingskenmerken bij de betweeners en welke invloed deze hebben op hun beeld van God en geloven. De doelgroep zelf wordt bevraagd op wat hen beweegt, om te ontdekken wat zij nodig hebben voor de geloofsopvoeding binnen de kerk en het gezin. De uitkomsten van theorie en praktijk worden als derde stap met elkaar in verband gebracht om zo een helder beeld te krijgen van de 9- tot 12-jarigen, wat deze doelgroep kenmerkt en welke invloed hun ontwikkelingskenmerken hebben op de geloofsopvoeding.

Belangrijk hierbij op te merken is dat in de empirie geen ontwikkeling gemeten wordt. Met een momentopname wordt bepaald welke aspecten van de ontwikkelingskenmerken de 9- tot 12-jarigen en hun opvoeders noemen. Die worden vervolgens geïnterpreteerd op basis van de gevonden theorie. Zo wordt een theoretisch en praktisch onderbouwd model ontwikkeld voor kerken en gezinnen om 9- tot 12-jarigen te ondersteunen in de geloofsopvoeding.

1.2.3. Vraagstelling

Op basis van de probleem- en doelstelling is de volgende onderzoeksvraag opgesteld: *Wat is de betekenis van de fysieke, cognitieve, sociale-emotionele ontwikkelingskenmerken van kerkelijk betrokken 9- tot 12-jarigen voor de geloofsopvoeding binnen de kerk en het gezin?*

Om tot beantwoording van de hoofdvraag te komen, zijn een aantal zaken nodig. Allereerst is het van belang om erachter te komen wat de doelgroep, de 9- tot 12-jarigen kenmerkt. Dit wordt gedaan door een kader te creëren vanuit de literatuur. De eerste deelvraag heeft tot doel om dat kader te scheppen en luidt daarom: *Wat kenmerkt de fysieke, cognitieve en sociale-emotionele ontwikkeling van 9- tot 12-jarigen?*

Bij het bekijken van deze ontwikkelingskenmerken wordt een koppeling gemaakt met de geloofsopvoeding. De tweede deelvraag is daarom: *Welke invloed hebben de ontwikkelingskenmerken op de geloofsopvoeding van 9- tot 12-jarigen?*

Vanuit dit kader kan gekeken worden naar de praktijken. De derde deelvraag luidt daarom: *Welke kenmerken zijn terug te zien in de geloofsopvoedingspraktijken in kerk en gezin?* Deze vraag wordt op twee niveaus bekeken worden, waarvan allereerst de 9- tot 12-jarigen zelf. Zo wordt onderzocht wat zij zeggen over geloven en geloofsopvoeding, wat zij belangrijk vinden en welke kenmerken zichtbaar zijn in hun antwoorden. Ten tweede wordt deze vraag voorgelegd aan de ouders en andere opvoeders. Hierbij wordt vastgesteld wat zij zien gebeuren en hoe zij rekening houden met deze doelgroep in hun geloofsopvoeding.

Op basis van de antwoorden op de drie deelvragen en zowel op basis van theorie als praktijk kunnen tot slot aanbevelingen worden gedaan en kan de hoofdvraag beantwoord worden.

1.2.4. Afbakening concepten

In dit onderzoek komen een aantal concepten naar voren. Deze dienen van tevoren afgebakend te worden. We beschrijven de concepten '9- tot 12-jarigen', 'ontwikkelingskenmerken' en 'geloofsopvoeding'.

1.2.4.1. 9- tot 12-jarigen

In de hoofdvraag is de term 'tweenager' of 'tweenager' naar 9- tot 12-jarigen verbreed. De term 'tweenager' wordt gekoppeld aan de term 'Kids Getting Older Younger'. Deze term is afkomstig uit een Brits marketingonderzoek uit 2009, waarin geconcludeerd werd dat marketing steeds jonger ingestoken wordt, omdat kinderen steeds jonger oud en wijs worden. Het rapport concludeert dat dit fenomeen te maken heeft met de technologische trends en ontwikkelingen in de wereld. Kinderen worden op verschillende vlakken steeds vroeger minder afhankelijk van hun ouders dan voorgaande generaties. Dit wordt teruggezien op het vlak van mediawijsheid, besteding van zakgeld, speelgoed, spel en vrije tijd.¹⁰

Deze termen komen ook terug in Engelse opvoedliteratuur,¹¹ in tegenstelling tot de Nederlandse context, waar de terminologie bijna niet wordt gezien. Ook in de academische literatuur komen deze termen vrijwel niet voor. In diverse hoofdwerken in de psychologie¹² wordt bijvoorbeeld geen aparte benaming gebruikt voor deze doelgroep. Tweeners vallen daarin onder de doelgroepen kinderen (0-12 jaar), schoolkinderen (4-12 jaar) of tieners (10-14 jaar). Als specifiek over 9- tot 12-jarigen wordt gesproken, komt een aantal keer de term 'pre-adolescents' voor. Omdat er geen duidelijk begrippenkader voor deze doelgroep is, is er in dit onderzoek voor gekozen hen aan te duiden als 9- tot 12-jarigen.

1.2.4.2. Ontwikkelingskenmerken

In de probleemstelling en eerste verkenning binnen de huidige praktijken is te zien dat er een verband wordt gelegd tussen de praktijken en de ontwikkelingskenmerken van de 9- tot 12-jarigen. Om een goed beeld te krijgen van hen, worden zij integraal benaderd en worden de drie verschillende ontwikkelingsgebieden onderzocht: de fysieke, cognitieve en sociaal-emotionele ontwikkeling uit de psychologie.¹³

De fysieke ontwikkeling kijkt naar de invloed van de hersenen, het zenuwstelsel, de spieren en de zintuigen op het gedrag. De cognitieve ontwikkeling betreft de intellectuele vermogens, waaronder leren, geheugen, problemen oplossen en intelligentie. De sociale-emotionele ontwikkeling heeft betrekking op de ontwikkeling en de verandering van sociale relaties en interacties met anderen.¹⁴

Deze ontwikkelingen zijn ook van invloed op de ontwikkeling van geloven, zoals onder andere door Fowler is aangetoond.¹⁵ In dit onderzoek worden steeds verbanden gelegd tussen de ontwikkelingskenmerken en kenmerken van geloven en ook wordt beschreven hoe deze van invloed zijn op elkaar. De geloofsontwikkeling wordt niet als apart deelonderwerp besproken, maar vanuit de verschillende ontwikkelingsgebieden wordt wel steeds de relatie gelegd met het geloof en de geloofsopvoeding. Hoofdstuk 3 gaat verder in op de ontwikkelingskenmerken.

¹⁰ Mintel International Group Ltd, *KGOY (Kids Growing Older, Younger): Special Report : May 2009*. (London: Mintel International Group, 2009).

¹¹ Voorbeeld hiervan is: Hollie Smith en netmoms, *You and Your Tween: Managing the Years from 9 to 13* (Hachette UK, 2011), 9. Smith concludeert dat de jaren tussen 9 en 13 jaar gecompliceerd, verwarrend en overweldigend kunnen zijn. Zowel voor de ouder als voor het kind. Het kind komt in een nieuwe fase terecht en voor de ouders ligt daar een nieuwe opvoedtaak. In het boek: Linda Sonna, *The Everything Tween Book: A Parent's Guide to Surviving the Turbulent Pre-Teen Years* (Simon and Schuster, 2003). schrijft Sonna dat de tweenfase door professionals vaak niet apart bekeken of belicht wordt, maar dat het voor ouders een ingewikkelde fase kan zijn.

¹² Bij een integrale benadering van het kind worden deze drie ontwikkelingsgebieden gebruikt. Zie hiervoor bijvoorbeeld: Robert S Feldman en Daphne van Loon, *Ontwikkelingspsychologie*, (Pearson, 2020). en: N.W Slot, *Psychologie van de adolescentie: basisboek* (Amersfoort: ThiemeMeulenhoff, 2019).

¹³ Robert S Feldman en Daphne van Loon, *Ontwikkelingspsychologie*, 2020, 6.

¹⁴ Feldman en Van Loon, 7.

¹⁵ James Fowler ontwikkelde een theorie waarin hij de geloofsontwikkeling in verschillende fases beschrijft. Dit is een extra ontwikkelingsgebied waarbij hij veel gebruikt maakt van de cognitieve en sociaal-emotionele ontwikkeling. Voor een groot gedeelte van zijn theorie heeft hij bijvoorbeeld gebruik gemaakt van de cognitieve ontwikkelingsfasen van Piaget. James W. Fowler, *Stages of Faith* (HarperCollins, 1995).

1.2.4.3. *Geloofsopvoeding*

In dit onderzoek worden de 9- tot 12-jarigen bekeken vanuit het kader van de geloofsopvoeding. Daartoe moet eerst duidelijk zijn wat geloofsopvoeding is. In de Nederlandse cultuur is het een begrip dat veel terugkomt in opvoedliteratuur en door ouders wordt gebruikt. Danielle van de Koot maakt in haar onderzoek *Prille Geloofsopvoeding* ook gebruik van deze term en ze verkent dit begrip.

Dit onderzoek volgt de definitie van Van de Koot: *Geloofsopvoeding is de opvoeding van kinderen door gelovige ouders, die de intentie hebben hun kind(eren) in aanraking te brengen met hun eigen geloof.*¹⁶ Het gaat hierbij om de relatie tussen het kind en de ouder of opvoeder, waarbij de ouder of opvoeder gelooft en zijn of haar kind initieert in dat geloof.¹⁷

Dit onderzoek wordt deze definitie toegepast. Bij geloven wordt uitgegaan van het christelijke geloof en dus de christelijke geloofsopvoeding. Bovendien wordt gekeken naar christelijke ouders en opvoeders die er bewust voor kiezen het christelijk geloof over te dragen op hun kind. Daarnaast wordt het domein beperkt tot thuis en de kerk, waar opvoeders de predikant, jongerenwerker of jeugdleider zijn. Hoofdstuk 4 gaat verder in op de geloofsopvoeding thuis en in de kerk.

Tot slot moet nog worden vastgesteld welke praktijken er worden verstaan onder geloofsopvoeding. Geloofsopvoeding gaat over de attitude van de opvoeder, geloofsinhouden, rituelen, geloofsoverdracht, socialisatie en enculturatie.¹⁸ De praktijken die daarmee gepaard zijn: bidden, zingen, Bijbelverhalen lezen of vertellen, het geloofsgesprek, zondag vieren, kerkgang, doop en kinderzegen en de schoolkeuze.¹⁹

1.2.5. *Opbouw van de thesis*

In het tweede hoofdstuk wordt aandacht besteed aan de positie van dit onderzoek in het bredere veld. Ik bespreek hierin de plek van het onderzoek binnen de praktische theologie en de subdisciplinaire velden. Hoofdstuk 3 en 4 bevatten een theoretisch kader, waarbij hoofdstuk 3 ingaat op de ontwikkelingskenmerken van 9- tot 12-jarigen en hoofdstuk 4 op de geloofsontwikkeling. Hoofdstuk 5 vat samen wat de veronderstellingen tot dan toe zijn, om de betrouwbaarheid van het onderzoek te vergroten. Hierna vervolgt het onderzoek met het empirische deel. In hoofdstuk 6 wordt de methode uiteengezet en in hoofdstuk 7 worden de empirische resultaten besproken. In hoofdstuk 8 worden de literatuur en de empirie bij elkaar gebracht, waarna in hoofdstuk 9 de conclusies en aanbevelingen volgen.

1.3. *Relevantie van het onderzoek*

Dit onderzoek is om enkele redenen relevant. Ten eerste kunnen de aannames die aan de basis liggen van de huidige praktijken in kerken en jeugdwerkmethodes bevestigd of ontkend worden. Daarnaast kan een aanzet tot nieuwe theorievorming gegeven worden op basis van de resultaten van dit onderzoek.

In de tweede plaats is het onderzoek relevant voor opvoeders die te maken met hebben met de geloofsopvoeding van 9- tot 12-jarigen. Allereerst geldt dit voor opvoeders in de kerken, omdat de resultaten hen helpen het kinder- en tienerwerk vorm te geven op een manier die bij deze doelgroep past en daarin onderbouwde keuzes te maken. Daarnaast is het onderzoek relevant voor ouders die hun kinderen willen opvoeden met het geloof. Dit onderzoek kan hen handvatten bieden om de geloofsopvoeding vorm te geven door met hun kind in gesprek te blijven over geloven, het geloof voor te leven en samen te ervaren. Tot slot kan het onderzoek relevant zijn voor scholen, met name voor leerkrachten van de groepen 6, 7 en 8, die vorm willen geven aan godsdienstonderwijs.

¹⁶ Danielle van de Koot-Dees, *Prille geloofsopvoeding: een kwalitatief onderzoek naar de rol van geloven in jonge protestants-christelijke gezinnen in Amsterdam*, (Zoetermeer, Boekencentrum Academic, 2013), 60.

¹⁷ Koot-Dees, 75.

¹⁸ Koot-Dees, 58.

¹⁹ Ik volg hier De Koot-Dees die deze praktijken hanteert in haar onderzoek.

Uiteraard is dit onderzoek tot slot ook relevant voor de 9- tot 12-jarigen zelf. Door deze doelgroep in een nieuw daglicht te plaatsen, kunnen voor hen praktijken ontwikkeld worden of aandacht krijgen die bij hen aansluiten en hen stimuleren in leren geloven.

2. Positiebepaling binnen de praktische theologie

Dit onderzoek is praktisch-theologisch. In dit hoofdstuk wordt beschreven wat dat inhoudt, ook in de context van deze thesis. Dit wordt gedaan aan de hand van de definitie van praktische theologie zoals Miller-McLemore deze definieert. Miller-McLemore is een toonaangevend praktische theoloog in de 21^e eeuw en zowel het handboek *The Wiley-Blackwell companion Practical Theology*²⁰, als het standaardwerk *Conundrums in Practical Theology*²¹ vinden doorwerking in diverse studies. Bovendien wordt in dit hoofdstuk geduid binnen welke praktisch-theologische subdisciplines dit onderzoek valt.

2.1. Een praktisch-theologisch onderzoek

In de jaren 50 en 60 van de vorige eeuw is het disciplinegebied van de praktische theologie uitgebreid. De praktijk kwam in die tijd steeds meer naar voren als een bron van kennis, en ook als onderzoeksobject. Sindsdien is geprobeerd de relatie tussen theorie en praktijk te configureren en de waarde van praktische kennis en geleefde religie te begrijpen en te bestuderen.²² Het bewustzijn is verschoven door niet alleen te kijken naar de professionele actoren in de kerk, maar de religieuze subjecten zelf als bronnen van kennis te zien.²³ Daarmee is een nieuwe waardering ontstaan voor de religieuze praktijk en casestudies.²⁴ Dit is ook de kern van dit onderzoek, waarin door middel van twee casestudies de praktijken verkend worden, zodat deze begrepen en bestudeerd kunnen worden.

2.1.1. Een praktisch-theologisch onderzoek

Praktische theologie heeft volgens Miller-McLemore een multivalent karakter. Zij onderscheidt vier verschillende gebruiken van de term met verschillende doelgroepen en doelstellingen. Deze vorm van theologie is een academische discipline onder wetenschappers, een geloofsactiviteit onder gelovigen, een methode om theologie te studeren in de praktijk en tot slot een leergebied van de subdisciplines op de theologische opleiding.²⁵ Met dit onderzoek wordt bij het eerste aspect aangesloten om binnen de academische discipline haar bijdrage te leveren. Door een bijdrage te leveren aan de academische discipline worden ook de drie andere vormen ondersteund, zoals ook Miller benadrukt.²⁶

De definitie die Miller-McLemore vervolgens hanteert, is dat praktische theologie zich bezighoudt met de belichaming van religieus geloof van gemeenschappen en individuen in het dagelijks leven. Het maakt gebruik van persoonlijke, kerkelijke en sociale ervaringen om de betekenis van goddelijke aanwezigheid en een menselijk antwoord daarop te duiden. Praktische theologie is zelden een systematische onderneming. Wel is het een open analyse van geloof in actie. Het richt zich op het tastbare, het lokale en het belichaamde.²⁷ Het object van praktische theologie is de praktijk van de christelijke gemeenschap in de wereld. Die omvat iedere dimensie van christelijke aanwezigheid, zowel formeel als informeel en zowel binnen als buiten de kerk.²⁸ Er is discussie

²⁰ Bonnie J. Miller-McLemore, *The Wiley-Blackwell Companion to Practical Theology*, ed. Bonnie J. Miller-McLemore (Malden, MA: Blackwell Publishing, 2012).

²¹ Joyce Ann Mercer en Bonnie J. Miller-McLemore, *Conundrums in Practical Theology*, ed. Joyce Ann Mercer en Bonnie J. Miller-McLemore (Leiden, Boston: Brill, 2016).

²² Bonnie J. Miller-McLemore, "Introduction: The Contribution of Practical Theology," *The Wiley-Blackwell Companion to Practical Theology*, ed. Bonnie J. Miller-McLemore (Malden, MA: Blackwell Publishing, 2012), 1-4.

²³ Birgit Weyel, "Practical Theology as a Hermeneutical Science of Lived Religion," *International Journal of Practical Theology*, nr. 18 (2014): 151.

²⁴ Bonnie J. Miller-McLemore, "Five Misunderstandings about Practical Theology," *International Journal of Practical Theology*, nr. 16 (2012): 10.

²⁵ Miller-McLemore, *The Wiley-Blackwell Companion to Practical Theology*, 5. Zie ook: Bonnie J. Miller-McLemore, "Five Misunderstandings about Practical Theology," *International Journal of Practical Theology*, nr. 16 (2012): 20

²⁶ Miller-McLemore, 5.

²⁷ Miller-McLemore, 14.

²⁸ Paul Ballard and John Pritchard, *Practical Theology in Action*, (London: SPCK, 2006), 18.

binnen de praktische theologie of het hierbij gaat om uitsluitend christelijke praktijken of dat het ook breder geïnterpreteerd kan worden. In dit onderzoek wordt een christelijke praktijk onderzocht en sluit het aan bij de theorie van Miller-McLemore.

Een belangrijk kenmerk van de praktische theologie is dat ze plaatsvindt in het dagelijks leven,²⁹ in dit onderzoek gaat het om het leven van de 9- tot 12-jarigen. Een veel gebruikte term voor praktische theologie is 'geleefd geloof' of 'geleefde religie'. Deze vorm van theologie laat mensen namelijk kennis maken met religie zoals die werkelijk wordt beleefd, zowel binnen als buiten de kerk, door ook steeds de relaties tussen het kerkelijk leven en het culturele leven te analyseren.³⁰ Praktische theologie is daarmee een empirisch wetenschap van (christelijke) praktijken, gericht op de geleefde religie in de context van de culturele aanwezigheid.³¹ Geloof wordt geleefd, waardoor leven en geloof met elkaar verbonden en verstrengeld zijn.³² Ganzevoort beschrijft dit als: *praktische theologie moet opgevat worden als een hermeneutiek van de geleefde religie*,³³ wat voor hem breder kan zijn dan uitsluitend een christelijke praktijk, maar in dit onderzoek richt 'geleefde religie' zich op de christelijke praktijk en daarmee op het 'geleefd geloof'.

Dit onderzoek is een praktisch theologisch onderzoek omdat het zich richt op de 9- tot 12-jarigen en hun geloof onderzoekt. Om de invloed van hun ontwikkelingskenmerken in de geloofspraktijk te onderzoeken, starten we vanuit de vraag hoe ze over God spreken. Tevens komt hun spreken over geloof in bredere zin, zowel kerk als opvoeding, aan de orde.

2.1.2. Een praktisch-theologisch onderzoek

Uit bovenstaande paragraaf blijkt dat dit onderzoek zich richt op 9- tot 12-jarigen en begint vanuit de vraag hoe zij over God spreken, om zo de invloed van hun ontwikkelingskenmerken in de geloofspraktijk te onderzoeken. Het object van het onderzoek is daarmee het geloof van jongeren in relatie tot hun ontwikkeling. Dit object is een eerste antwoord op de vraag wat een praktisch theologisch onderzoek een theologisch onderzoek maakt. De invalshoek van dit onderzoek veronderstelt dat bij het spreken over God er meer duidelijk wordt over de communicatie tussen het kind en God waarin God ook een actor is.

Ganzevoort beschrijft dat theologie zich bezighoudt met het spreken over God. Verschillend per theologische discipline kan dat spreken in verschillende bronnen worden gevonden. Waar de exegeet het vindt in de Schrift, kijkt de praktisch-theoloog naar de geloofspraxis van mensen en gemeenschappen.³⁴ In dit onderzoek wordt gekeken naar de geloofspraxis van 9- tot 12-jarigen en hun ouders. Het spreken over God geldt voor praxis in de brede zin, maar in aansluiting bij onderzoek uit de kindertheologie, wordt het ook heel expliciet opgenomen in het onderzoek. Door te analyseren hoe zij spreken over God, welke benamingen zij gebruiken en hoe zij geloofsopvoeding proberen vorm te geven, komt de theologie aan bod. Daar wordt vervolgens op gereflecteerd, om vast te stellen hoe dit alles vorm krijgt in de praktijk. Deze aanpak sluit aan bij Wijnalda, die stelt dat praktische theologie niet alleen gaat over geloofshandelen, maar over alle facetten waarin het geloof in het alledaagse leven tot uiting komt.³⁵

Miller-McLemore merkt op dat veel auteurs bij de taken van praktische theologie zoals Osmer ze formuleert (beschrijven, interpreteren, normeren en handreikingen doen³⁶), alleen de laatste twee taken theologisch duiden, terwijl ook de fase van het beschrijven en interpreteren vanaf

²⁹ Joyce Ann Mercer en Bonnie J Miller-McLemore, "Introduction" *Conundrums in Practical Theology*, ed. Joyce Ann Mercer en Bonnie J. Miller-McLemore (Leiden, Boston: Brill, 2016), 1.

³⁰ Birgit Weyel, "Practical Theology as a Hermeneutical Science of Lived Religion", 154.

³¹ Wilhelm Gräßl, "Practical Theology as a Religious and Cultural Hermeneutics of Christian Practice," *International Journal of Practical Theology*, nr. 16 (2012): 81.

³² H. Wijnalda, "Een gereformeerde visie op praktische theologie," *Theologia Reformata* 52, nr. 4 (december, 2009): 337.

³³ Ruard Ganzevoort, "De hand van God en andere verhalen, Praktische theologie als hermeneutiek van de geleefde religie," *Rede aan de Vrije Universiteit Amsterdam*, 28 september 2005.

³⁴ Ganzevoort, "De hand van God en andere verhalen".

³⁵ Wijnalda, "Een gereformeerde visie op praktische theologie", 339.

³⁶ Richard R. Osmer, *Practical Theology: An Introduction* (Grand Rapids, Michigan: W.B. Eerdmans Publishing, 2008), 4.

het begin theologisch is.³⁷ In dit onderzoek zijn alle vier de taken theologisch, door de specifieke religieuze context en focus van dit onderzoek, maar ook door de keuze van het onderzoek, de formulering van de onderzoeksvraag, de keuze voor een methodologie, de selectie van theorieën en de keuze voor een vorm van interdisciplinariteit.³⁸

Door zowel bronnen vanuit de psychologie als theologie te gebruiken, roept dit vragen op voor de interpretatie. Op welke manier speelt hierin de theologie een rol? Vanuit de psychologie worden de ontwikkelingskenmerken onderzocht. Deze worden in verband gebracht met theologische bronnen en daarmee theologische geïnterpreteerd. Zo wordt het spreken over God van de 9- tot 12-jarigen naast de ontwikkelingskenmerken gelegd om te onderzoeken wat het zegt over hun ontwikkeling, maar daarnaast zegt deze geloofstaal ook iets over God zelf, over de relatie tussen God en mens en de ontwikkeling van het geloof bij de 9- tot 12-jarige. De verschillende ontwikkelingskenmerken en de ontwikkeling van het geloof zijn niet één op één over te nemen, maar ze hebben wel invloed op elkaar. Interdisciplinariteit speelt daarom een belangrijke rol, waarbij de pedagogiek en theologie elkaar bevragen en aanvullen.³⁹ Daarmee wordt de interpretatie van wat 9- tot 12-jarigen zeggen over God in dit onderzoek ook beschouwd als geloofstaal.

Bij een interdisciplinaire benadering komen verschillende soorten van reflectie aan bod. De theologische reflectie speelt het gehele onderzoek een rol en komt op allerlei momenten het onderzoeksproces binnen, van zowel de gebruikte literatuur als de rol van de onderzoeker. De theologie omvat daarmee meer dan alleen een normerend facet, ze kan zelf ook kritisch bevraagd worden. Het evalueren van de empirie in relatie tot de theologie kan verrijkend, verhelderend of corrigerend zijn. Maar de empirie kan ook nieuw inzicht geven op theologische opvattingen en deze ook bevragen.⁴⁰

In dit onderzoek is een theologisch uitgangspunt dat God niet alleen gekend wordt via de Bijbel, maar dat Hij ook kenbaar is in de schepping en in de mens. In dit onderzoek is het kritisch realisme het uitgangspunt.⁴¹ Het kritisch realisme stelt dat onze kennis van de niet-waarneembare werkelijkheid altijd bemiddeld is, zo ook het spreken over God. Beelden en begrippen kunnen de werkelijkheid van God benaderen, maar nooit volledig bevatten. Wij zijn als kensubject zelf persoonlijk betrokken en daardoor kan onze kennis nooit objectief of afgerond zijn, maar wordt onze kennis gevoed door de ervaringen van het geloof.⁴² Ervaringen en het spreken over God van de 9- 12-jarigen worden in dit onderzoek op deze manier gezien.

Dit onderzoek richt zich op de *beschrijving* van de praktijken van de 9- tot 12-jarigen en hun spreken over God en geloof. Dit wordt *geïnterpreteerd* en in gesprek gebracht met theorieën uit de discipline van de psychologie als zowel de theologie en godsdienstpedagogiek. Dit wordt vervolgens *geëvalueerd* en er worden *handreikingen* gedaan waarbij enerzijds het spreken over God van de 9- tot 12-jarigen in verband wordt gebracht met de ontwikkelingen die door de psychologie worden aangeduid. Daarnaast worden de ontwikkelingen in verband gebracht met de ontwikkeling van het geloof en aanbevelingen gedaan voor de praktijk om deze ontwikkeling een plek te geven in de geloofsopvoeding.

2.2. Subdisciplinaire velden

2.2.1. Youth ministry

Onderzoek naar 9- tot 12-jarigen valt binnen het subdisciplinaire veld: youth ministry. Het onderzoeksgebied van youth ministry gaat over kinderen en jongeren tot ongeveer 18 jaar. In deze

³⁷ Bonnie J. Miller-McLemore, "Five Misunderstandings about Practical Theology", 24.

³⁸ T. Plezier en H. Schaap-Jonker, "Gereformeerde praktische theologie, een methodologische aanzet," *Theologia Reformata* 52, nr. 4 (december, 2009): 352.

³⁹ Zie voor verder toelichting paragraaf: 4.1.3.

⁴⁰ Plezier en Schaap-Jonker, 352-353

⁴¹ Zie voor verdere beschrijving paragraaf 6.1.2.

⁴² Naar aanleiding van Van de Brink uit: Gijsbert van den Brink, *Een publieke zaak*, (Zoetermeer: Boekencentrum, 2004), 318-319.

paragraaf wordt kort een aantal aandachtspunten besproken die van belang zijn voor dit onderzoek. Dit wordt gedaan aan de hand van de artikelen van De Kock en Hallesby, die een aantal handreikingen doen voor onderzoek bij jongeren, en van Miller-McLemore en Sowle.

De Kock en Hallesby definiëren Youth ministry: *het gaat over praktijken waarin professionals en vrijwilligers, geïnspireerd door het christelijke geloof, met kinderen en jongeren werken om het evangelie te ontdekken, aan te leren en in de praktijk te brengen.*⁴³ De geloofspraktijken zijn zowel binnen als buiten de kerk te vinden en gaan over situaties als bijeenkomsten, gewoontes, handelingen, rituelen, netwerken of gemeenschappen waarin kinderen of jongeren betrokken zijn en hun geloof vormen. Dit gebeurt zowel in individuele als collectieve vorm.⁴⁴ Onderzoeken naar youth ministry zijn meestal interdisciplinair. Zo wordt in dit onderzoek theologie gecombineerd met pedagogiek en psychologie.

Zoals hiervoor beschreven, speelt de empirie in het praktisch theologisch onderzoek een grote rol bij de ontwikkeling van theologische reflectie. De Kock en Hallesby noemen een aantal criteria waarom het bestuderen van geloofspraktijken in de empirie bij kinderen en jongeren belangrijk is. Zij benoemen daarbij dat het belangrijk is dat methoden worden gehanteerd om kinderen en jongeren over hun eigen geloofsconstructies te laten praten. Op deze manier kan inzicht worden verkregen in hun interpretatie en religieuze zelfbegrip, aan de hand waarvan praktijken ontwikkeld kunnen worden.⁴⁵ Dit element is van belang voor dit onderzoek. Er zijn immers al praktijken voor 9- tot 12-jarigen geformuleerd en bedacht door verschillende jongerenwerkorganisaties. In dit onderzoek wordt echter van onderaf begonnen, door te luisteren naar de 9- tot 12-jarigen zelf. Miller-McLemore zegt hierover dat luisteren naar kinderen de theologische overtuiging belichaamt dat het goddelijke zich manifesteert in het alledaagse.⁴⁶ De Kock en Hallesby zeggen hierop in aansluiting dat observatie, luisteren en het leren van de taal van kinderen en jongeren, drie belangrijke vaardigheden zijn voor een onderzoeker die deze doelgroep bestudeert.⁴⁷ Het leren van hun taal vereist extra aandacht in dit onderzoek, voor de gesprekken met de 9- tot 12-jarigen. Om hen te helpen te verwoorden wat ze ervaren als het gaat om geloven, moet de onderzoeker hen dus observeren, naar hen luisteren en haar eigen taal soms aanpassen in de context van de praktijk.

Tot slot wordt toegelicht wat er theologisch gebeurt als kinderen en jongeren bestudeerd worden in de praktijk. Zoals al eerder benoemd is, openbaart God zich niet alleen in de Schrift, maar ook in de empirische wereld en daarop is praktische theologie gericht. Met dit onderzoek wordt daarom aangenomen dat God zich openbaart in de ervaringen van kinderen en jongeren en dat het spreken van de 9- tot 12-jarigen over God theologisch kan worden geïnterpreteerd en geduid. Volgens De Kock en Hallesby werkt dit ook de andere kant op. Om theologische reflecties te ontwikkelen op basis van de empirische wereld, zijn ook de stemmen van kinderen en jongeren nodig.⁴⁸ Dit is een belangrijk aandachtspunt in het huidige onderzoek. Miller-McLemore concludeert dit ook in het voorwoord van haar boek, waarin ze schrijft dat als volwassenen aan het woord worden gelaten, dat niets zegt over hoe kinderen over God denken. Dan kan namelijk alleen worden beschreven hoe volwassenen over kinderen (zouden moeten) denken.⁴⁹ In dit onderzoek zullen daarom 9- tot 12-jarigen zelf aan het woord komen. Hun spreken over God interpreteren we niet alleen aan de hand van ontwikkeling, maar werpt breder licht op hoe zij zichzelf en de wereld verstaan in relatie tot God.

⁴³ Jos de Kock and Bard E. Hallesby Norheim, "Youth Ministry Research and the Empirical," *International Journal of Practical Theology*, nr. 22 (2018): 70.

⁴⁴ Kock and Hallesby, 70.

⁴⁵ Kock and Hallesby, 71

⁴⁶ Bonnie J. Miller-McLemore, *Let the Children Come: Reimagining Childhood from a Christian Perspective* (San Francisco: Jossey-Bass, 2003), xxviii.

⁴⁷ Kock and Hallesby, 72

⁴⁸ Kock and Hallesby, 79-82.

⁴⁹ Bonnie J. Miller-McLemore, *Let the Children Come: Reimagining Childhood from a Christian Perspective* (San Francisco: Jossey-Bass, 2003), xxix-xxx.

2.2.2. Children spirituality

Dit onderzoek raakt ook het veld van 'children spirituality'. Deze subdiscipline onderzoekt de spiritualiteit als een ontwikkeling van het zelf van een kind in de zoektocht naar betekenis, transcendentie, heelheid en doel.⁵⁰ De spiritualiteit kan breed opgevat worden, maar wordt in dit onderzoek geduid als christelijke spiritualiteit.

In dit onderzoek is dit de lens waardoor gekeken wordt waarbij er gebruik gemaakt wordt van het onderzoek van Csinos⁵¹. Hij deed onderzoek naar theologische betekenisgeving van kinderen in de United Church van Canada.⁵² In zijn onderzoek volgt hij de vier taken van Osmer waarbij hij bij de tweede taak van de interpretatie, zijn resultaten in gesprek brengt met 'children spirituality' en theologie.⁵³

Csinos bestudeert de praktijken waar de kinderen zich in bevinden en gaat met zowel de voorgangers als de kinderen in gesprek. Door de gesprekken met de kinderen ervaarde hij de aanwezigheid van God en ervaarde hij Geest-tot-geest momenten wat het voor hem een diepe theologische praktijk maakte.⁵⁴ Theologie houdt zich volgens hem bezig met uitspraken over God, met de betekenis die mensen aan God geven en alle dingen die met God te maken hebben.⁵⁵ Het tweede aspect, de betekenis die mensen aan God geven, komt in zijn onderzoek naar voren als hij kinderen een tekening van God laat maken en deze laat verwoorden. Dit analyseert hij tot verschillende concepten van God. Deze methode zal ook gebruikt worden in dit onderzoek evenals zijn theorieën over spreken over God.

2.2.3. Godsdienstpedagogiek

Dit onderzoek raakt ook de discipline van de godsdienstpedagogiek. Omdat dit onderzoek een interdisciplinair onderzoek is, is het van belang dit aandachtsveld verder toe te lichten en te bespreken welke rol dit speelt in dit onderzoek.

In de godsdienstpedagogiek staan zowel het godsdienstige als het opvoedkundige domein centraal en komen theologie en pedagogische wetenschappen bij elkaar.⁵⁶ Dit zijn ook de twee domeinen die in dit onderzoek elkaar kruisen en bij elkaar komen. Alii beschrijft hoe deze twee wetenschappen zich tot elkaar verhouden en concludeert een spanningsvolle en in potentie complementaire verhouding.⁵⁷ Dit betekent voor dit onderzoek dat de theologie reflecteert vanuit haar referentiekader op de pedagogiek en haar inzichten aan de pedagogiek ter overweging meegeeft.

Godsdienstpedagogiek heeft betrekking op opvoeding, dus over de relatie tussen een opvoeder en een kind. Van oudsher vindt dit plaats in drie verschillende contexten: het gezin, de geloofsgemeenschap en de school.⁵⁸ In dit onderzoek staan alleen de eerste twee contexten centraal: het gezin en de kerk. Daarbij wordt gekeken naar de relatie tussen de opvoeder en de 9- tot 12-jarige, waarbij deze relatie eerder vanuit de theologie (en daarmee godsdienstpedagogiek) wordt bekeken en niet alleen vanuit psychologisch perspectief. Alii verwoordt dat de relatie tussen de opvoeder en opvoeding gebaseerd is op een fundamenteel vertrouwen en dat dit vertrouwen religieus kan worden bestempeld omdat het verwijst naar de zinvolheid van het leven van de mens.

⁵⁰ John Chi-Kin Lee, "Children's spirituality, life and values education: cultural, spiritual and educational perspectives," *International Journal of Children's Spirituality* 25, no. 1 (aug 2020).

⁵¹ David M. Csinos, *Little Theologians. Children, Culture, and the making of Theological Meaning* (Montreal/London/Chicago: McGill-Queen's University Press, 2020).

⁵² Zie hoofdstuk 4.2.2. voor de verdere uitwerking en het gebruik van dit onderzoek.

⁵³ Csinos, *Little Theologians. Children, Culture, and the making of Theological Meaning*, H1 p 7.

⁵⁴ Csinos, H1 p. 8.

⁵⁵ Csinos, H1 p. 8-9.

⁵⁶ Alii, *Godsdienstpedagogiek*, 15.

⁵⁷ Alii, 33.

⁵⁸ Alii, 18.

Dit onvoorwaardelijke vertrouwen is, vanuit de theologie gezien, afhankelijk van een beweging van God naar de mens toe en in de openbaring van God in Jezus Christus, omdat dit de zin en de hoop geeft aan het bestaan, waarvan uit wordt geleefd.⁵⁹

Het vak van de godsdienstpedagogiek is door de tijd heen aangepast, doordat opvoeding en opvoedingswaarden door de tijd heen veranderen. Roebben benadrukt, met het oog op jonge mensen op levensbeschouwelijk vlak, het belang van de context. Door steeds te reflecteren op de sociale context, dus door te kijken naar de omstandigheden waarin jongeren opgroeien en naar de samenleving, ontstaat opvoeding.⁶⁰ Geloofsopvoeding is daarom altijd afhankelijk van de samenleving en sociale context waarin het kind opgroeit en aanwezig is. Voor dit onderzoek is het van belang de huidige context steeds te betrekken in de evaluaties en conclusies en er bewust van te zijn dat geloofsopvoeding een dynamisch component heen wat mee verandert met de tijd.

⁵⁹ Alii, 34.

⁶⁰ Bert Roebben, *Godsdienstpedagogiek van de hoop: grondlijnen voor religieuze vorming*, (Leuven: Acco, 2012): 28–40.

3. Ontwikkeling van 9- tot 12-jarigen

In dit hoofdstuk bespreken we de ontwikkeling van 9- tot 12-jarigen waarbij we in gaan op de drie verschillende ontwikkelingsgebieden. Ook wordt gekeken naar welke invloed deze ontwikkelingen hebben op het geloof.

3.1. Inleiding

Allereerst is het van belang om de doelgroep die in dit onderzoek wordt onderzocht, goed te omschrijven. Op deze manier wordt een theoretisch kader neergelegd, waarmee vervolgens in de empirie te ontdekken is welke van de ontwikkelingskenmerken worden teruggezien en wat dit betekent voor de geloofsopvoeding.

In dit hoofdstuk wordt ingezoomd op de drie kenmerken die de psychologie hanteert om de ontwikkeling van kinderen en jongeren te beschrijven: de fysieke, cognitieve en sociaal-emotionele ontwikkeling. Deze aanpak, waarbij de drie ontwikkelingsgebieden met elkaar in samenhang worden gezien, is standaard in de ontwikkelingspsychologie. Nelis en Van Sark benadrukken dat deze drie ontwikkelingsgebieden ook door elkaar worden beïnvloed.⁶¹

De leeftijdsgroep van 9- tot 12-jarigen wordt niet apart benaderd in de ontwikkelingspsychologie. Daarom wordt in dit onderzoek zowel literatuur met betrekking tot de kindertijd als literatuur met betrekking tot de vroege adolescentie gebruikt. De leeftijd is namelijk verdisconteerd in verschillende gebieden en door verschillende auteurs. Zo valt de doelgroep bij Feldmann en Van Loon⁶² onder 'schooltijd' en 'adolescentie' en bij Sloten en Van Aken onder 'vroege adolescentie'.⁶³ Het werk van Feldmann en Van Loon en van Sloten en Van Aken zijn de twee standaardwerken die in Nederland worden gehanteerd binnen de psychologie. Deze zijn dan ook de voornaamste werken die gebruikt worden in dit hoofdstuk.

Daarnaast wordt in dit hoofdstuk vastgesteld welke invloed de ontwikkelingskenmerken op de geloofsontwikkeling hebben.

3.2. Fysieke ontwikkeling

Meisjes maken eerder een grote fysieke ontwikkeling door dan jongens. Bij meisjes komt rond het 11^e of 12^e jaar de menstruatie op gang en jongens hebben rond hun 13^e jaar de eerste zaadlozing. De verschillende geslachtskenmerken ontstaan en de verdeling van vet- en spierweefsel over het lichaam verandert. Jongens komen rond hun 14^e/15^e levensjaar in een groeispuurt, terwijl dit bij meisjes al gebeurt rond hun 12^e of 13^e levensjaar.⁶⁴

Een andere ontwikkeling op het fysieke vlak is die van de hersenen. Nelis en Van Sark beschrijven de ontwikkeling van de hersenen wat in gang gezet wordt vanaf 10 jaar en onderscheiden hierbij de volgende vier kenmerken.

1. Aan het begin van de adolescentie zijn de verbindingen tussen de hersencellen en hersendelen nog in aanleg. De myeline (witte stof) bepaalt de snelheid van signalen van cel naar cel. Vanaf het tiende levensjaar neemt deze sterk toe. Sterke, veelgebruikte verbindingen worden sterker en zwakkere verbindingen sterven af. Dit zorgt ervoor dat de jongere aan het eind van de adolescentie kan automatiseren, snel kan schakelen en de dingen steeds efficiënter doet. Zolang dit in aanleg is, hebben jonge adolescenten moeite met complexere cognitieve taken, concentratie en overzicht. Daar tegenover staat dat jongeren nieuwe informatie snel oppikken en minder snel in vaste patronen denken.
2. De prefrontale cortex in de frontaalkwab is pas laat uitontwikkeld. Dit zorgt ervoor dat hogere cognitieve vaardigheden nog een tijd in ontwikkeling zijn. Abstract denken, plannen,

⁶¹ Nelis en Sark, *Puberbrein binnenstebuiten*, 19.

⁶² Feldman en van Loon, *Ontwikkelingspsychologie*, 6.

⁶³ N.W Slot, *Psychologie van de adolescentie: basisboek*, 17.

⁶⁴ Nelis en Sark, *Puberbrein binnenstebuiten*, 21.

het maken van weloverwogen keuzes en langetermijndenken zijn vaardigheden die nog in ontwikkeling zijn.

3. De emotiegebieden in de hersenen worden al vroeg aangelegd. Omdat deze nog in ontwikkeling zijn, verloopt de communicatie tussen de linker- en rechterhersenhelft nog niet optimaal. Bij pre-adolescenten uit dat zich in emotionele gevoeligheid. Ze handelen vaak impulsief en willen zelf bepalen wat ze doen, maar hebben die keuzes nog niet doordacht, doordat hun hersenen nog niet zijn volgroeid. Ze leven in het hier en nu en willen hun behoeften het liefst direct bevredigen.
4. Een nieuw inzicht over het brein van jongeren is de grote impact van anderen, wat ook wel de ontwikkeling van het sociaal brein wordt genoemd. Hierbij speelt de peergroup een grote rol. Het brein van pre-adolescenten reageert heftiger op beloningen of bedreigingen in het sociale domein, zoals bewonderd, geaccepteerd of afgewezen worden door leeftijdsgenoten. Pre-adolescenten zijn daardoor vaak gevoelig voor groepsdruk.⁶⁵

Crone, die door Nelis en Van Sark diverse malen wordt geciteerd vanwege haar expertise rondom hersenontwikkeling, beschrijft in het basisboek van psychologie van de adolescentie ook deze ontwikkelingen van de hersenen. Ze plaats hierbij echter een kritische noot, namelijk dat de hersenontwikkeling voor iedere adolescent verschillend kan verlopen. Daarom dient meer onderzoek gedaan te worden naar hoe hersenfuncties samenhangen met puberteitsontwikkeling.⁶⁶

Concluderend blijkt dat 11- tot 12-jarigen zich fysiek ontwikkelen naar de puberteit. Dit proces komt bij meisjes eerder op gang dan bij jongens. Dit is nog minder sterk aanwezig bij 9 en 10-jarigen. De hersenontwikkeling resulteert bij 10- tot 12-jarigen in abstract denken, snel nieuwe informatie oppikken, gevoeligheid voor emoties en groepsdruk.

3.3. Cognitieve ontwikkeling

Een van de belangrijkste theorieën rondom cognitieve ontwikkeling is afkomstig van Piaget. Hij onderscheidt vier stadia van cognitieve ontwikkeling tussen 0 en 12 jaar. De onderzoeksdoelgroep valt in de laatste twee stadia. Daarom wordt alleen daarop ingegaan.

Vanaf 6 tot 7 jaar oud bevindt een kind zich in het concreet operationele stadium. Het denken gaat van statisch naar operationeel en informatie heeft vooral betrekking op realistische, concrete en voorstelbare situaties. Uitleg dient te verlopen volgens concrete voorbeelden. Rond het 11^e en 12^e levensjaar komt het kind in het formeel operationele stadium, waarbij de abstractiegraad toeneemt en de mentale operatie zich losmaakt van de concrete inhoud en zich op abstract niveau kan voltrekken.⁶⁷ Twee kenmerken van het operationele denken zijn reversibiliteit en organisatie. Reversibiliteit is het vermogen om een uitgevoerde handeling in gedachten weer terug te draaien naar de oorspronkelijke uitgangssituatie. Organisatie, of door Feldman aangeduid als decentreren, is dat meerdere aspecten van een probleem meegenomen kunnen worden en gezamenlijk tot een slotconclusie leiden⁶⁸. Het betreft ook het vermogen om rekening te houden met verschillende aspecten van een situatie.⁶⁹ Daarnaast ontstaat het vermogen tot hypothetisch-deductief redeneren. Dit is het oplossen van problemen, waarbij iemand mogelijke oplossingen inventariseert en deze vervolgens systematisch toetst om tot de oplossing van een probleem te komen.⁷⁰

Piaget is op verschillende vlakken bekritiseerd. Siegler concludeert ten eerste dat er verschil is tussen kinderen van verschillende leeftijden, maar ook tussen kinderen van dezelfde leeftijd. Bij een bredere experimentele aanpak blijken kinderen minder stelselmatig in de stadia te passen en blijkt er

⁶⁵ Nelis en Sark, 25–33.

⁶⁶ N.W Slot, *Psychologie van de adolescentie: basisboek*, 85-86.

⁶⁷ Liesbeth van Beemen en Marieke Beckerman, *Ontwikkelingspsychologie* (Groningen: Noordhoff, 2006), 96.

⁶⁸ Beemen en Beckerman, 97.

⁶⁹ Feldman en van Loon, *Ontwikkelingspsychologie*, 347.

⁷⁰ Beemen en Beckerman, *Ontwikkelingspsychologie*, 99.

een grote variatie tussen kinderen te zijn dan Piaget toelaat in zijn systeem.⁷¹ Tweede kritiek is dat Piaget te veel vanuit zijn eigen context redeneert. Internationale onderzoeken tonen aan dat kinderen wereldwijd de stadia in een verschillend tempo doorlopen. Ook blijkt dat kinderen met de juiste ontwikkeling stadia kunnen inhalen.⁷² Uit deze kanttekeningen kunnen we concluderen dat Piaget een goede aanzet geeft voor de verschillende stadia, maar dat ook ervaringen en de omgeving van kinderen van invloed zijn op de ontwikkeling.

Een andere ontwikkelingspsycholoog uit de 19^e eeuw, die meer aandacht voor de context en cultuur had, is de Rus Vygotsky. Hij is de grondlegger van de invloedrijke theorie: de Zone van Naaste Ontwikkeling. Volgens hem ontwikkelt de cognitieve ontwikkeling zich door de zone van naaste ontwikkeling. Dit wil zeggen dat interactie met anderen en experimenteren met nieuwe activiteiten de cognitieve ontwikkeling stimuleert en steeds een stapje verder helpt.⁷³ Wat een kind al kan, is het huidige ontwikkelingsniveau en wat een kind kan bereiken met hulp van een ander, is zijn/haar potentiële ontwikkelingsniveau. Door steeds iets nieuws aan te bieden ontwikkelt het kind zich, hierbij is de context en cultuur waar het kind zich in bevindt van groot belang.

Uit deze paragraaf kan geconcludeerd worden dat 9- tot 12-jarigen zich in een overgangsfase bevinden van formeel naar abstract denken. Daarnaast kunnen ze meerdere aspecten meenemen in het oplossen van een probleem en een uitgevoerde handeling terugdenken. Het doorlopen van deze fase is voor iedere 9-tot 12-jarige anders, mede door de context (bijvoorbeeld type gezin of school) en de cultuur (samenleving, volk) waar ze in opgroeien.

3.4. Sociaal-emotionele ontwikkeling

De psycholoog Erikson heeft de psychosociale ontwikkeling in beeld gebracht in zijn boek *Identity crisis*⁷⁴, waarbij hij uitgaat van verschillende stadia die een mens doormaakt. Erikson stelt dat een kind tussen de 6 en 12 jaar oud het stadium van vlijt versus minderwaardigheid doorloopt. In dit stadium probeert het kind competenties te ontwikkelen waarmee het de problemen met ouders, leeftijdsgenoten, school en de wereld om hem heen het hoofd kan bieden.⁷⁵ Het kind probeert een plek te vinden in de sociale wereld, leert zich te bewegen in verschillende sociale rollen en groepen en bouwt relaties op met de mensen om hen heen. Succeservaringen leiden tot gevoelens van competentie en bekwaamheid. Moeilijkheden leiden juist tot gevoelens van mislukking en onvermogen.⁷⁶ In de fase van de adolescentie, vanaf 12 jaar, breekt een nieuwe ontwikkelingsfase aan: identiteit versus identiteitsverwarring. Identiteit is volgens Erikson het geheel van samenhangende waarden, doelen en ideeën die weergeven wie iemand is. De psycholoog Marcia breidde later deze opvatting van Erikson uit met twee belangrijke stappen in de identiteitsfase: exploratie en commitment. In de identiteit zijn motieven, vaardigheden, ideeën en individuele geschiedenis samengebracht.⁷⁷

In de schooltijd blijven kinderen een poging doen om antwoord te vinden op de vraag 'wie ben ik?' Hoewel deze vraag in de adolescentie⁷⁸ nog veel belangrijker wordt, proberen ook kinderen op de basisschool al hun plek in de wereld te bepalen. Een onderdeel van dit proces is de

⁷¹ Robert S. Siegler, 'Cognitive variability: A key to understanding cognitive development', *Current Directions in Psychological Science* 3, nr. 1 (februari 1994): 4–5.

⁷² Deze studies wordt aangehaald in: Feldman en Loon, *Ontwikkelingspsychologie*, 348–439. Een onderzoek van Patricia Greenfeeld (1966) laat zien dat slechts de helft van de kinderen tussen de 10 en 13 jaar uit Senegal het concreet operationele stadium hebben bereikt. Bij Dasen (1977), die kinderen onderzocht uit niet-westerse gebieden, blijkt ook niet iedereen dit stadium te hebben bereikt. Later onderzoek van Dasen wees uit dat deze kinderen met de juiste training de ontwikkeling konden inhalen.

⁷³ Feldman en van Loon, 352.

⁷⁴ E.H. Erikson, *Identity, youth and crisis*. London: Faber & Faber, 1968.

⁷⁵ Feldman en van Loon, *Ontwikkelingspsychologie*, 382.

⁷⁶ Feldman en van Loon, 382–83.

⁷⁷ Slot, *Psychologie van de adolescentie*, 131.

⁷⁸ De ontwikkeling van de identiteit is een ontwikkelingsfase die een grote rol inneemt bij adolescenten en daarmee uitgebreid besproken worden in de psychologie van de adolescentie. Zie hiervoor ook Slot en van Aken, H 7.

ontwikkeling van het zelfbeeld.⁷⁹ Dit zelfbeeld ontwikkelt zich door sociale vergelijking. Kinderen beoordelen hun eigen gedrag, vermogens en expertise door zich te vergelijken met anderen.⁸⁰ Bij 9- tot 12-jarigen is dit proces al ingezet en het versterkt zich richting de adolescentie. Eigenwaarde is een belangrijk onderdeel van het zelfbeeld waarbij ze het eigen ik waarderen, met alle positieve en negatieve kenmerken en competenties. Deze eigenwaarde maakt in de schooltijd een belangrijke ontwikkeling door. Rond de leeftijd van zes jaar hebben kinderen een globaal, ongedifferentieerd beeld van zichzelf. Als hun eigenwaarde over het algemeen positief is, gaan ze ervan uit dat ze in alles relatief goed zijn en omgekeerd. Hierna ontwikkelt dat zich tot een steeds gedifferentieerder beeld.⁸¹

Relaties en vriendschappen nemen een belangrijke rol in bij het ontwikkelen op het sociale domein. Door vriendschappen te vormen, krijgen kinderen informatie over de wereld, andere mensen en zichzelf. Vrienden vormen een goede oefening voor interactie en communicatie en bevorderen intellectuele groei. Daarnaast biedt een vriendschap kinderen vaardigheden om te oefenen met het aangaan van hechte relaties.⁸² Volgens ontwikkelingspsycholoog Damon doorloopt de beleving van vriendschap drie stadia. Allereerst is vriendschap gebaseerd op het gedrag van anderen (4-7 jaar). Een vriend of vriendin is iemand met wie plezierige interactie mogelijk is. In het tweede stadium verschuift vriendschap naar een basis van vertrouwen (8-10 jaar). Persoonlijke eigenschappen, kenmerken en beloningen worden meegewogen in vriendschap. Wederzijds vertrouwen is belangrijk. Tussen het 11^e en 15^e levensjaar wordt vriendschap gebaseerd op psychische nabijheid. Intimiteit en loyaliteit zijn belangrijke criteria.⁸³

Om goed te kunnen functioneren, moeten kinderen zich emotionele vaardigheden eigen maken, zoals het verwerken van emotioneel geladen informatie en het vinden van emotie gestuurde oplossingen voor situaties met een persoonlijk belang.⁸⁴ De ontwikkeling van emoties hangt samen met de ontwikkelende cognitieve vaardigheden. De relatie tussen emotie en cognitie komt steeds meer tot stand. Ook gevoelens als schuld en schaamte komen hierbij naar voren. Rond het tiende of elfde jaar ontwikkelt zich een complexe stap. Kinderen leren dat een bepaalde situatie gemengde gevoelens kan oproepen en dat positieve en negatieve gevoelens tegelijkertijd kunnen optreden. Ook begrijpen ze dat verschillende gevoelens elkaar wederzijds beïnvloeden. Het toenemende inzicht in emoties zorgt ervoor dat ze ook de emoties van anderen leren begrijpen.⁸⁵

Marcia ontwikkelde een theorie van identiteitsontwikkeling, die gebaseerd is op de identiteitsontwikkeling van Erikson. Hij beschrijft identiteit aan de hand van de twee criteria: commitment en exploratie.⁸⁶ Deze exploratie wordt spiraalsgewijs doorlopen aan de hand van verschillende stadia die elkaar niet opvolgen maar die zich tegelijkertijd op de verschillende vlakken kunnen voordoen. Een ander aspect van Marcia's werk is dat deze ontwikkeling niet alleen individueel gebeurt, maar het ook juist plaats vindt in relatie tot de context van het gezin, de peergroup en de samenleving.⁸⁷ Dit komt overeen met de theorie van Erikson, die ook de omgeving van het kind centraal stelde. In relatie met de omgeving maken het kind en de jongere hun ontwikkeling door. Ze onderzoeken de omgeving en ontwikkelen hun zelfbeeld, eigenwaarde en (geloofs)identiteit.

Samengevat beschrijft deze paragraaf hoe 9- tot 12-jarigen het stadium van vlijt versus minderwaardigheid doorlopen, waarin ze een plek zoeken in de sociale wereld. Relaties en vriendschappen gaan een steeds belangrijkere rol spelen en hun zelfbeeld ontwikkelt zich door zich te vergelijken met anderen. Ook de emotionele vaardigheden nemen toe, waarbij kinderen hun

⁷⁹ Feldman en van Loon, *Ontwikkelingspsychologie*, 384.

⁸⁰ Feldman en van Loon, 385.

⁸¹ Feldman en van Loon, 385–86.

⁸² Feldman en van Loon, 388.

⁸³ Feldman en van Loon, 389.

⁸⁴ Slot, *Psychologie van de adolescentie*, 111.

⁸⁵ Slot, 113.

⁸⁶ Alii, *Godsdienstpedagogiek*, 158–60.

⁸⁷ Alii, 160.

emoties positief en negatief kunnen duiden en ook die van anderen kunnen begrijpen. Daarnaast speelt exploratie een belangrijke rol, wat het kind vaak toont door vragen te stellen aan de omgeving.

3.5. Invloed op de ontwikkeling van het geloof

In deze paragraaf wordt beschreven welke invloed de verschillende ontwikkelingsgebieden hebben op de ontwikkeling van het geloof bij 9- tot 12-jarigen.

Het kind ontwikkelt in deze fase op cognitief gebied sterk, waardoor het in staat is om formeel te denken. Hierdoor kan het kind abstracte verhalen en concepten omzetten in een boodschap.⁸⁸ Ook Roebben spreekt hier over. Jonge kinderen beluisteren en beleven een verhaal nog. Kinderen vanaf 10-12 jaar komen in het verhaal steeds meer hun eigen identiteit tegen en proberen die te verhelderen. Zo komen ze tegenover het verhaal te staan.⁸⁹ Dat rond deze leeftijdsfase een verandering plaatsvindt, blijkt door onderzoek van Worsley naast deze ontwikkeling te leggen. Hij deed onderzoek naar 9- tot 10-jarigen en hun interpretatie van religieuze verhalen op basis van hun ontwikkeling. Zijn resultaten laten zien dat 9- tot 10-jarigen nog weinig persoonlijk begrip hebben van de bedoelde betekenissen van de verhalen. De betekenis die ze ontleen uit het verhaal, is met name weerspiegeld aan hun eigen ervaringen of opvoedomgeving. Om de verhalen persoonlijke betekenis te geven, heeft het kind het vermogen nodig om om te gaan met een ander paradigma.⁹⁰ Dat ontwikkelt zich volgens Piaget als het kind overgaat naar het formeel operationele stadium.

Daarnaast ontwikkelen 9- tot 12-jarigen het vermogen om te reflecteren op het verleden en daarmee op zoek te gaan naar een doel in het leven. Hun sociaal-emotionele ontwikkeling zorgt ervoor dat de omgeving veel invloed heeft op het geloofsleven, via haar invloed op de normen, waarden, visies en het zelfbeeld van het kind.⁹¹ De eerste drie ontwikkelingsstadia in de theorie van Fowler beschrijven een heteronome ontwikkeling. De kinderen en jongeren zijn afhankelijk van de mensen om hen heen. Het geloof ontwikkelt zich dankzij die verhoudingen.⁹² Deze verhoudingen komen ook bij Marcia naar voren, maar dan over de gehele lijn van ontwikkeling. Geloven ontwikkelt zich in relatie tot de omgeving en de context van het kind. Dekker en Stoffels spreken in dit verband over het begrip 'godsdienstige socialisatie'. In dit proces ontwikkelt een kind zich en maakt zich de godsdienst eigen, waarbij socialiserende instanties, zoals ouders, familieleden, vrienden, de lokale gemeenschap, onderwijs en de media, invloed hebben op het kind. Deze socialisatie verschaft het kind een wereldbeeld, normen, waarden, overtuigingen en een handelingsrepertoire.⁹³ De Kock vult hierbij aan dat ook in de geloofsontwikkeling zowel autonomie als heteronomie een rol spelen. Waar Fowler sterk uitgaat van een westers zelf, namelijk de mens als autonoom individu, blijkt in de praktijk dat ook heteronome kenmerken vaak van belang zijn. Daarbij wordt teruggevallen op de omgeving, de gemeenschap of de voorganger.⁹⁴

De autonome en heteronome factoren laten twee aspecten zien die effect hebben op de geloofsontwikkeling van de 9- tot 12-jarige. Daarnaast zijn de twee begrippen nauw verbonden. Autonome factoren zijn de ontwikkelingen op cognitief, fysiek en sociaal-emotioneel vlak, maar deze ontwikkelen zich in verhouding tot de omgeving en context waarin de 9- tot 12-jarige opgroeit.

⁸⁸ Pauline De Groot en Demi van Kempen, 'Geloofsontwikkeling als identiteitsvormer. Artikel naar hoe de geloofsontwikkeling van kinderen in basisschoolleeftijd verloopt.', *Artikel academische onderzoeksschool CHE*, juni 2017, 11.

⁸⁹ Roebben, *Godsdienstpedagogiek van de hoop*, 173.

⁹⁰ Howard Worsley, 'How Children Aged 9–10 Understand Bible Stories: A Study of Children at a Church-aided and a State Primary School in the Midlands', *International Journal of Children's Spirituality* 9, nr. 2 (september 2004): 203–17.

⁹¹ Pauline De Groot en Demi van Kempen, 'Geloofsontwikkeling als identiteitsvormer. Artikel naar hoe de geloofsontwikkeling van kinderen in basisschoolleeftijd verloopt.', 11.

⁹² Alii, *Godsdienstpedagogiek*, 163.

⁹³ G Dekker en H.C Stoffels, *Godsdienst en samenleving: een introductie in de godsdienstsociologie* (Kampen: Kok, 2009), 47.

⁹⁴ Jos de Kock, Wim Verboom e.a., *Altijd leerling: basisboek catechese*, ed. Jos de Kock en Bart Wallet (Zoetermeer: Boekencentrum, 2016), 160-61.

Geloven is geen autonoom gebeuren, want ook de context, de ander en de heteronomie spelen een rol.

Het belang van de context en de ander, is ook te vinden in de benadering van Roebben. Hij spreekt over 'narthicaal religieus leren'. Dit is een metafoor voor een pedagogische ruimte waarin het kind of de jongere zoekt, verlangt en vragen stelt. Het is een ontmoetingsruimte waarin getheologiseerd kan worden en waarin vragen en ervaringen ter sprake komen waardoor het leven een nieuwe betekenis en richting krijgt.⁹⁵ Een belangrijk principe voor Roebben is 'learning by doing'. Hij bedoelt daarmee dat er niet alleen aandacht is voor het cognitieve aspect, maar ook voor een diepere laag. Een jongere leert dan door symboliek, rituelen, diaconaal werk en ontmoetingen met anderen te geloven. Hij benadrukt dat dit juist bij kinderen van belang is, omdat zij leren in de praktijk. Participatie is bij Roebben daarom een kernbegrip.⁹⁶

3.6. Conclusie

De puberteit zet rond het 9^e en 10^e jaar in. Op de verschillende ontwikkelingsgebieden vinden dan ontwikkelingen plaats. De 9- tot 12-jarigen vertrekken daarmee uit de kinderfase en komen in de adolescentie.

Kenmerkend voor de fysieke ontwikkeling van 11- tot 12-jarigen is de groei richting de puberteit. Dit proces komt bij meisjes eerder op gang dan bij jongens. De hersenontwikkeling resulteert bij 9- tot 12-jarigen onder andere in het snel oppikken van nieuwe informatie. Dit betekent voor de geloofsontwikkeling dat nieuwe informatie aangeboden kan worden aan deze doelgroep. Dit betreft in het bijzonder abstracte geloofsthema's, die aangesneden kunnen worden dankzij de ontwikkeling van het abstract denken.

Het abstracte denken is ook kenmerkend voor de cognitieve ontwikkeling van 9- tot 12-jarigen. Zij kunnen meerdere aspecten meenemen bij het oplossen van een probleem en kunnen een uitgevoerde handeling terugdenken. Dit betekent voor het geloofsleren dat er nieuw begrip ontstaat voor Bijbelverhalen en abstracte geloofsthema's. Het proces van cognitieve ontwikkeling verloopt echter niet voor iedere 9- tot 12-jarige op dezelfde wijze, wat zorgt voor diversiteit in deze leeftijdsgroep. Context en cultuur hebben invloed op deze variatie.

Ten derde is kenmerkend voor de sociaal-emotionele ontwikkeling van 9- tot 12-jarigen het stadium van vlijt versus minderwaardigheid. Daarin zoeken deze kinderen een plek in de sociale wereld. Exploratie speelt daarbij een rol, omdat ze vragen gaan stellen. Relaties en vriendschappen gaan een steeds belangrijkere rol spelen en het zelfbeeld ontwikkelt zich doordat het kind zich vergelijkt met anderen. Dit betekent voor het geloofsleren dat geloven steeds meer een proces wordt waarin sociale relaties een grote rol spelen. De exploratie waarmee ze hun identiteit ontdekken, gaat ook een rol spelen in het geloof.

Uit de literatuur is op verschillende vlakken duidelijk geworden dat het belang van context en omgeving groot is. Dit belang is zichtbaar in de verschillende ontwikkelingsgebieden, maar ook in de geloofsontwikkeling. Daar wordt namelijk gesproken over autonome en heteronome factoren. In het empirische deel van dit onderzoek moeten beide factoren dan ook een plek krijgen.

⁹⁵ Roebben, *Godsdienstpedagogiek van de hoop*, 115–19.

⁹⁶ Roebben, 122–132.

4. Geloofsopvoeding in gezin en in de kerk

In mijn thesis verbind ik ontwikkelingskenmerken aan geloofsopvoeding in de kerk en in het gezin. Voordat deze twee onderzoekspraktijken te onderzoeken zijn, moet duidelijk gemaakt worden wat precies verstaan wordt onder geloofsopvoeding. Daarnaast gaat dit hoofdstuk wat uitgebreider in op twee relevante onderzoeken. Dat is allereerst het onderzoek van Van de Koot over geloofsopvoeding en in tweede plaats het onderzoek van Csinos, die onderzoek deed naar het begrip van geloven bij kinderen.

4.1. Wat is geloofsopvoeding?

Geloofsopvoeding komt in de Nederlandse cultuur veel terug in populaire opvoedliteratuur en wordt onder religieuze ouders veel gebruikt. Danielle van de Koot maakt in haar onderzoek *Prille Geloofsopvoeding* ook gebruik van de term 'geloofsopvoeding' en verkent dit begrip. Ze concludeert dat de term als een containerbegrip wordt gebruikt voor de attitude van de opvoeder, geloofsinhouden, rituelen, geloofsoverdracht, socialisatie en enculturatie. Het domein van geloofsopvoeding beslaat de thuissituatie, de kerk en het onderwijs.⁹⁷

Van de Koot onderzocht definities van de term 'geloofsopvoeding' in wetenschappelijke publicaties. Het valt haar op dat dit begrip op twee wijzen wordt gebruikt. Dit is in de eerste plaats als terreinafbakening. Op deze manier geven wetenschappers aan dat een situatie tussen een kind en een opvoeder religie betreft.⁹⁸ In de tweede plaats zoeken wetenschappers naar een definitie van dit begrip, waarbij Van de Koot vaststelt dat die definities vaak vier elementen bevatten. Deze elementen zijn de intentionaliteit van de opvoeder, het karakter van het geloof, het subject-zijn van het kind en tot slot het doel van de geloofsopvoeding.⁹⁹

Geloofsopvoeding bestaat uit twee werkwoorden: 'geloven' en 'opvoeden'. Door deze uit elkaar te trekken kan een definitie geformuleerd worden.

4.1.1. Geloven

Het begrip 'geloven' is gelaagd. In het alledaagse taalgebruik betekent het standen van zaken en feiten 'kennen' of 'weten'. De tweede betekenis is 'vertrouwen'. Dit betreft betrouwbaarheid, vertrouwen en een relatie tussen subjecten. Bij 'geloven' in godsdienstige zin is God de betrouwbare en kan een mens Hem vertrouwen.¹⁰⁰ Van de Koot onderscheidt twee aspecten van geloven: de geloofsact en de geloofsinhoud. De Kock bespreekt geloofsleren als een term met zijn dubbele lading. Enerzijds is geloof en daarmee geloofsleren, een gave. Aan de andere kant zijn geloof en geloofsleren een opgave, waarbij kennis en ervaring van leerprocessen ingezet kunnen worden.¹⁰¹

4.1.2. Opvoeden

Volgens Van de Koot is opvoeding beïnvloeding met een intentie. De intentie geeft aan dat ouders bewust handelen en daarmee ook op hun handelen kunnen worden aangesproken. Dit hoeft echter niets te zeggen over het uiteindelijke doel. Er kan zowel bewuste als onbewuste beïnvloeding optreden in en bijdragen aan de opvoeding. De definitie die Van de Koot hanteert, is: *Opvoeding is een proces dat zich afspeelt in de interactie tussen een volwassene en een kind, waarbij de opvoeder de opvoeding begeleidt met het oog op diens persoonswording.*¹⁰²

⁹⁷ Koot-Dees, 'Prille geloofsopvoeding', 58.

⁹⁸ Koot-Dees, 58.

⁹⁹ Koot-Dees, 59.

¹⁰⁰ Koot-Dees, 70.

¹⁰¹ Kock en Verboom e.a., *Altijd leerling*, 203.

¹⁰² Koot-Dees, 65.

4.1.3. Definitie geloofsopvoeding

De verhouding tussen de termen opvoeden en geloven raakt aan de verhouding tussen theologie (geloven) en pedagogiek (opvoeden). De Muynck schrijft hierover in zijn artikel 'Christelijke Pedagogiek: Bestaat het?' De Muynck geeft aan dat de verhouding complementair moeten worden gezien. Pedagogiek en theologie hebben hun eigen subcontext, maar kunnen elkaar wederzijds aanvullen. Ze hebben hun eigen discipline, maar verwijzen tegelijk naar dezelfde verschijnselen. De theologie heeft de taak om te spreken over God en pedagogiek maakt het pedagogische domein inzichtelijk.¹⁰³ Ditzelfde beschrijft Alii over de discipline godsdienstpedagogiek. Beide disciplines zijn te omschrijven in termen van convergentie. Ze vullen elkaar aan en reflecteren op zichzelf en op de andere discipline. Opvoeden wordt hiermee een taak die de opvoeder alleen kan aangaan op basis van vertrouwen in de zin van het bestaan. Daarmee reikt de theologie een ontwerp voor zingeving aan die het pedagogisch handelen aanvult en fundamenteel openhoudt.¹⁰⁴

In dit onderzoek wordt onder de term 'geloofsopvoeding' verstaan: Geloofsopvoeding is de opvoeding van kinderen door (christelijk) gelovige opvoeders thuis en in de kerk, die de intentie hebben hun kind(eren) in aanraking te brengen met het geloof. Zoals al eerder beschreven is dit een verder uitgewerkte definitie van de definitie van Van de Koot.¹⁰⁵

4.2. Praktijken

In dit onderzoek staan twee praktijken centraal: thuis en in de kerk. Beide praktijken worden in de empirie onderzocht om te ontdekken welke elementen van geloofsopvoeding van belang zijn voor 9- tot 12-jarigen. Zoals al eerder benoemd, zijn er weinig onderzoeken te vinden naar de specifiek 9- tot 12-jarigen in de gelovige context. Wel zijn er onderzoeken naar de geloofsopvoeding bij kinderen, zowel thuis als in de kerk. Twee van deze onderzoeken worden in deze paragraaf uiteengezet.

4.2.1. Thuis

Het onderzoek van Van de Koot richt zich op de geloofsopvoeding thuis, in het gezin. Zij kiest bewust voor de term 'gezin' in plaats van 'familie'. Een gezin is een vrouw en/of man met kinderen. Dat betekent dat ook eenoudergezinnen of samengestelde gezinnen onder deze definitie vallen. Daarnaast woont een gezin meestal dagelijks of gedeeltelijk bij elkaar. Bij familie betreft een breder netwerk aan verwanten.¹⁰⁶ Het gezin anno 2021 neemt verschillende vormen aan. De ouders kunnen van dezelfde sekse zijn of gescheiden zijn, waardoor een ouder alleenstaand is of er sprake is van een samengesteld gezin.

Van de Koot beschrijft verschillende onderzoeken die kijken naar de effecten van een religieuze opvoeding in het gezin. Ze concludeert daaruit dat ouders de belangrijkste rol spelen in de ontwikkeling van de religieuze identiteit van het kind. Dit is vooral zo bij ouders voor wie het geloof belangrijk en betekenisvol is en die het geloof op authentieke wijze bespreekbaar maken in hun gezin. Er is geen verschil tussen de vader of de moeder. Wel is religieuze overeenstemming tussen de ouders belangrijk.¹⁰⁷

In haar onderzoek concludeert Van de Koot dat geloofsopvoeding al in de eerste jaren van het gezinsleven een belangrijke rol speelt. Dan worden namelijk keuzes gemaakt die een speelveld voor het geloof creëren en ontstaat er ruimte waarin kinderen kunnen gaan geloven. Door de seculiere context, waarin religieuze ouders tot een minderheid behoren, ontstaat een sterk verantwoordelijkheidsgevoel om initiatief te nemen in de geloofsopvoeding, die ouders op een authentieke manier aanpakken. Ouders hechten waarde aan authenticiteit om te leven in overeenstemming met hun zelfgekozen waarden.¹⁰⁸

¹⁰³ De Muynck B, 'Christelijke Pedagogiek', 124–25.

¹⁰⁴ Alii, *Godsdienstpedagogiek*, 27–35.

¹⁰⁵ Koot-Dees, 'Prille geloofsopvoeding', 60.

¹⁰⁶ Koot-Dees, 31.

¹⁰⁷ Koot-Dees, 45.

¹⁰⁸ Koot-Dees, 354-356.

In het gezin vinden verschillende praktijken plaats die gaan over geloofsopvoeding. Van de Koot onderscheidt bidden, zingen, Bijbelverhalen lezen of vertellen, het geloofsgesprek, zondag vieren, kerkgang, doop en kinderzegen en de schoolkeuze. In dit onderzoek worden deze praktijken en hun invloed op de geloofsopvoeding van 9- tot 12-jarigen geanalyseerd.

4.2.2. Kerk

Hoewel thuis een groot gedeelte van de geloofsopvoeding plaatsvindt, speelt de kerk ook een belangrijke rol. Kinderen gaan mee naar de kerkdienst en hebben daarnaast een club, catechese of kinderdienst waarin ze meer ontdekken over het geloof en daarin opgevoed worden. Over de betekenis van de kerk op de spiritualiteit van kinderen valt veel te zeggen, maar in deze thesis wordt ingezoomd op een onderzoek van Csinos¹⁰⁹, omdat zijn onderzoek ook dient om de empirische data voor het huidige onderzoek op te halen.

Csinos deed onderzoek naar theologische betekenisgeving van kinderen in de United Church van Canada. Hij wilde weten of de deelname van kinderen aan een bepaalde gemeente het proces van theologische betekenisgeving beïnvloedt. Hij interviewde negentien kinderen uit vier verschillende gemeenten. Daarnaast had hij in iedere gemeente een focusgroep met de ouders, leiders en vrijwilligers uit de gemeente.¹¹⁰ Csinos onderscheidt drie aspecten van theologische betekenisgeving, die gestoeld zijn op de trinitarische theorie van Larteys. Het eerste is het universalistische aspect, waarbij kinderen een concept van God beschrijven in algemene termen. Het tweede is het culturele aspect. De kinderen worden daarin beïnvloed door de theologische zingeving van de kerkelijke gemeente waar ze deel van zijn. Het derde is het individuele aspect, dat iets zegt over een unieke ervaring die een kind kan hebben.¹¹¹ Csinos besteedt veel aandacht aan het culturele aspect en daarom ook aan het duiden van zijn verschillende onderzoeksgemeenten. Hij concludeert dat de context van de gemeente van invloed is op het godsbeeld van het kind. Zijn aanbeveling is dat er in de theologie en kinderspiritualiteit meer ruimte dient te komen voor de rol en invloed van de kerkelijke gemeente.

Om goed de ontwikkelingskenmerken te kunnen onderscheiden, is het van belang vast te stellen in welke termen de 9- tot 12-jarigen hun Godsbegrip beschrijven en of ze universeel zijn. Deze kenmerken duiden namelijk op de ontwikkelingsfase van het kind en zijn dan ook relevant om te ontdekken. Het is ook mogelijk dat de 9- tot 12-jarige culturele termen gebruiken. Die duiden dan op hun plek in de kerkelijke gemeente, wat ze daar leren en zich toe-eigenen. Tot slot kunnen individuele aspecten langskomen, die dan ook op individuele ervaringen duiden. Daarnaast geeft ook het proces van komen tot betekenisgeving en de onderliggende groepsdynamiek, inzicht op de ontwikkeling.

In zijn onderzoek werkte Csinos met kindertekeningen. (verder beschreven in 6.2.3.) Hij liet de kinderen een tekening van God maken, die hij vervolgens analyseert aan de hand van wat zij daarover vertellen. Hij ontdekte zo verschillende concepten van God. De meeste kinderen tekenden een gepersonifieerd concept van God. God wordt gezien als een persoon of geïnterpreteerd als Jezus of de Heilige Geest. Het tweede concept was Gods actieve houding in de wereld, bijvoorbeeld als schepper. Een derde concept is dat van een God met speciale krachten. Kinderen vergelijken hem met een superheld of iemand die de slechteriken moet verslaan. Tot slot onderscheidt Csinos nog een aantal losse kenmerken die kinderen duiden, zoals relationeel, een zorgende God of een alomtegenwoordige goddelijkheid.¹¹² Het valt Csinos op dat de verschillende concepten van God per

¹⁰⁹ David M. Csinos, *Little Theologians. Children, Culture, and the making of Theological Meaning* (Montreal/London/Chicago: McGill-Queen's University Press, 2020).

¹¹⁰ Zie hoofdstuk 1: 'Introduction, Burning Questions and Bustling Congregations' waar hij zijn onderzoek en methode uiteenzet.

¹¹¹ David M. Csinos, *Little Theologians. Children, Culture, and the making of Theological Meaning*, H5 p2-4.

¹¹² Csinos, H5 p5-6.

kind verschillen en dat ook hun theologie verschilt. Hun ideeën en concepten staan nog niet vast, maar zijn nog te beïnvloeden door verandering, nieuwe ideeën en nieuwe ervaringen.¹¹³

4.3. Conclusie

Geloofsopvoeding betreft de relatie tussen een kind en de gelovige ouder of opvoeder die zijn of haar kind initieert in dat geloof. Geloofsopvoeding vindt op verschillende plaatsen en momenten plaats, maar wordt vaak geduid in de contexten kerk, thuis en school.

Uit twee onderzoeken zijn richtlijnen gebleken die nuttig zijn voor het huidige onderzoek. Van de Koot onderscheidt ten eerste verschillende geloofspraktijken. Daarnaast valt op dat ouders hun kinderen in een seculiere context opvoeden en dat dit van invloed is op de keuzes die zij maken met betrekking tot de geloofsopvoeding.

Csinos introduceert verschillende aspecten van het Godsbeeld en ook verschillende concepten van God hoe die door kinderen werden getekend. Deze aspecten en concepten worden meegenomen in dit onderzoek. Daarnaast stelt Csinos dat er meer ruimte moet zijn voor de rol en invloed van de kerkelijke gemeente, betreffende kinderspiritualiteit en theologie. De kerkelijke gemeente en context waarin kinderen opgroeien, kleurt hun beeld van God en hun spiritualiteit. Dit komt overeen met de conclusie uit hoofdstuk 3, dat de ontwikkelingspsychologen zich steeds meer bewust worden van het belang van de omgeving en de context van het kind of de tiener. In dit onderzoek wordt deze conclusie meegenomen, omdat de kerkelijke context en de context van het gezin de empirische data kunnen beïnvloeden.

¹¹³ Csinos, H5 p7.

5. Veronderstellingen op basis van theoretisch kader

Voordat we verder gaan naar de analyse van het empirische onderzoek, worden in dit hoofdstuk de veronderstellingen die er zijn op basis van de literatuur geformuleerd.

5.1. Inleiding

Dit onderzoek past een kaderanalytische benadering toe.¹¹⁴ Op basis van het theoretisch kader ontstaan vermoedens of verwachtingen, die geformuleerd moeten worden als veronderstellingen. Dit vergroot de navolgbaarheid en maakt duidelijk wat op basis van de theorie wordt verwacht. Daarnaast maakt het de vermoedens van de onderzoeker duidelijk. Deze worden expliciet verwoord, waarbij de veronderstellingen dienen als kaders om naar de empirie te kijken.

Door het formuleren van deze veronderstellingen en de vermoedens van de onderzoeker kan vervolgens geconcludeerd worden of deze vermoedens juist zijn of moeten worden aangescherpt. Daarnaast kunnen andere gegevens naar boven komen, die niet eerder in beeld waren bij de onderzoeker.

5.2. Veronderstellingen

De volgende zes veronderstellingen worden aangenomen. De eerste veronderstelling komt vanuit de probleemstelling. Veronderstelling twee tot zes vanuit de literatuur.

- I Geloofsopvoeding speelt een belangrijke rol thuis en in de kerk. De verwachting is dat het de kerk niet goed lukt om aan te sluiten bij de behoefte van 9- tot 12-jarigen, omdat in de kerk nog sterk gedacht wordt vanuit het kinderwerk en het tienerwerk. De 9- tot 12-jarigen vallen daar precies tussen.
- II Op basis van de ontwikkelingskenmerken in de literatuur is het vermoeden dat de cognitieve ontwikkeling een grote rol speelt. Dit betreft met name de ontwikkeling van het abstracte denken in deze leeftijdsfase. Die ontwikkeling wordt verwacht te blijken uit de antwoorden en vragen die de kinderen stellen.
- III Daarnaast wordt vermoed, op basis van de literatuur, dat de sociaal-emotionele ontwikkeling een belangrijke rol speelt in de vragen die de kinderen gaan stellen. Ze bevinden zich namelijk in een exploratiefase. Vanwege de ontwikkeling van het cognitieve denken zullen de vragen met name abstract zijn.
- IV De fase dat vrienden belangrijk worden en dat de identiteitsontwikkeling centraal komt te staan, begint pas rond de leeftijd van 13 jaar. Deze fase zal dus minder een rol spelen voor de 9- tot 12-jarigen.
- V Volgens Van de Koot zijn ouders de belangrijkste overdragers van het geloof. Daarom wordt verwacht dat dit ook zal blijken voor 9- tot 12-jarigen, juist omdat zij nog open staan voor de overdracht van hun ouders. Een tweede verwachting is dat ouders geloofsopvoeding thuis op verschillende manieren vormgeven.
- VI Volgens Csinos zijn de cultuur en context belangrijke elementen, die invloed hebben op de ontwikkeling van het geloof en de theologie van de 9- tot 12-jarigen. De verwachting is dan ook dat deze invloed van de kerkelijke gemeenschap en gezinssituatie terug is te zien bij de 9- tot 12-jarigen.

¹¹⁴ Zie voor verdere uitwerking van deze werkwijze paragraaf: 6.1.4.

VII Csinos gebruikt de tekeningen van kinderen om tot theologische betekenisgeving te komen. De verwachting is dat de tekeningen en de uitleg, van de 9- tot 12-jarigen in mijn focusgroep, theologische betekenisgeving laten zien die verbonden kunnen worden met ontwikkelingskenmerken, en inzicht geven in de eigenheid van geloof en geloofstaal van 9- tot 12-jarigen.

6. Positionering en methodologie van het onderzoek

In dit hoofdstuk worden de methodologische keuzes van het onderzoek toegelicht. Dit betreft de gekozen methodologie en het onderzoekdesign. Ten slotte wordt de onderzoeksethiek verantwoord.

6.1. Onderzoeksmethode

6.1.1. Kwalitatief onderzoek

In dit onderzoek is gestreefd naar begrip van een specifieke doelgroep in een culturele context. Dat maakt het een kwalitatief onderzoek.¹¹⁵ Een van de kenmerken van een kwalitatief onderzoek is dat de dagelijkse praktijk van een persoon of groep wordt bestudeerd.¹¹⁶ In dit onderzoek zijn dit de 9- tot 12-jarigen. Kwalitatief onderzoek is de methode waarmee een dieper begrip van deze doelgroep bereikt is. Kwalitatief onderzoek vindt vaak plaats in een natuurlijke setting en in kleine groepen en draait om interpretatie van waarneembaar gedrag.¹¹⁷ De onderzoeker heeft geen toegang tot de pure werkelijkheid, maar kijkt op interpretatieve wijze naar de wereld. Daarom zijn verschillende methoden nodig om onderzoek te doen¹¹⁸, wat ook in dit onderzoek wordt toegepast.

6.1.2. Epistemologie: visie op de werkelijkheid

Elke onderzoeksmethoden heeft opvattingen over hoe de werkelijkheid moet worden opgevat. De post-positivistische benadering, ook wel het kritisch realisme genoemd, is het uitgangspunt van dit onderzoek. Deze benadering gaat ervan uit dat de realiteit bestaat, maar dat deze slechts gedeeltelijk kenbaar is, vanwege haar ongrijpbare aard en de imperfecte menselijke waarneming en instrumenten.¹¹⁹ De menselijke kennis van de niet-waarneembare werkelijkheid is altijd bemiddeld, omdat de mens als kensubject betrokken is. Hierdoor is kennis nooit objectief en afgerond. Daarom blijft de mens bezig om ervaringen zo te verwoorden, dat deze recht doen aan de werkelijkheid. Hetzelfde geldt voor kennis over God. Ervaringen van gelovigen (in dit onderzoek de ervaringen van de 9- tot 12-jarigen) en hoe zij spreken over God, verwoorden de werkelijkheid van God.¹²⁰

Een belangrijk facet in dit onderzoek is dat de onderzoeker zelf betrokken is bij haar waarnemingen. Zij is niet op zoek naar een uitleg, maar beschrijft de geleefde realiteit in een specifieke setting. Kernwoorden daarvan zijn beschrijven, interpreteren en begrijpen.¹²¹ Voor dit onderzoek betekent dit dat ook observaties in focusgroepen een bron van data zijn. Daarnaast bieden de ervaringen en verhalen van de respondenten kennis van de werkelijkheid.

6.1.3. Kaderanalytische benadering

Swinton en Mowat gaat in hun boek uit van de grounded theorie, waarbij de kennis allereerst in de praktijk wordt gevonden. De praktijk wordt bestudeerd en alle kennis en data worden genoteerd. Daarna worden deze in verband gebracht met de literatuur. Op deze manier kan de onderzoeker zich niet laten leiden door hypothesen of veronderstellingen en wordt voorkomen dat er geen oog meer is voor bevindingen die daarmee juist in strijd of nieuw zijn.

Van de Koot hanteert echter de kaderanalytische benadering van Maso en Smaling. Een theoretisch kader helpt vast te stellen of het onderzoek bijdraagt aan de toename van theoretische of praktische kennis. Daarnaast kan beter geanalyseerd worden, omdat er een kader is. Ten derde maakt een theoretisch kader een onderzoek doelgerichter en kan een onderzoeker gevoeliger zijn voor tegenstrijdigheden met bestaande of nieuwe theorie.¹²²

¹¹⁵ John Swinton en Harriet Mowat, *Practical Theology and Qualitative Research*, (London: SCM Press, 2016), 43.

¹¹⁶ Dimitri Mortelmans, *Handboek kwalitatieve onderzoeksmethoden*, (Leuven/Den Haag: Acco, 2018), 22.

¹¹⁷ Swinton en Mowat, *Practical Theology and Qualitative Research*, 43.

¹¹⁸ Dimitri Mortelmans, *Handboek kwalitatieve onderzoeksmethoden*, 20.

¹¹⁹ Mortelmans, 62.

¹²⁰ Gijsbert van den Brink, *Een publieke zaak*, (Zoetermeer: Boekencentrum, 2004), 318-319.

¹²¹ Swinton en Mowat, *Practical Theology and Qualitative Research*, 43-44.

¹²² Koot-Dees, 'Prille geloofsopvoeding', 133-34. Van de Koot baseert zich hier op het boek Maso & Samaling (2004): Kwalitatief onderzoek: praktijk en theorie.

Met name het tweede en derde argument zijn voor dit onderzoek van belang. De doelgroep is nog niet eerder apart in de context van geloofsofvoeding onderzocht. Daarom helpt het om eerst een theoretisch kader te formuleren over de doelgroep zelf. Dit theoretisch kader is voor een groot gedeelte ontwikkeld vanuit het domein van de psychologie. Zo konden analyses beter uitgevoerd worden en kon de onderzoeker doelgericht te werk gaan. De theorie helpt daarnaast om open te staan voor nieuwe bevindingen en tegenstrijdigheden. Vervolgens kan de theorie worden vergeleken met de onderzoeksresultaten.

De kaderanalytische benadering staat centraal in dit onderzoek. Dat betekent dat eerst een theoretisch kader geschreven is. Daarna zijn de veronderstellingen genoteerd, die steeds zijn aangescherpt. Tot slot is het empirische gedeelte van het onderzoek uitgevoerd en zijn de data geanalyseerd.

6.2. Uitvoering van het onderzoek

In deze paragraaf worden de stappen uiteengezet waarin het onderzoek uitgevoerd is.

6.2.1. Casestudie – onderzoeksgemeenten

Dit onderzoek brengt 9- tot 12-jarigen in beeld. Zij zijn onderzocht in de context van geloofsofvoeding thuis en in de kerk. Daarom is een casestudie uitgevoerd naar de context en situatie van deze doelgroep.¹²³ Hierbij is gekozen voor een casus die empirisch waarneembaar is. Een kerkelijke gemeente is geselecteerd en omschreven en verschillende groepen rondom de 9- tot 12-jarigen zijn beluisterd. Daarnaast is de casus specifiek en niet generiek. Dit betekent dat de 9- tot 12-jarige zijn bestudeerd in een specifieke context en ook op die wijze zijn meegenomen in de analyse.¹²⁴

Omdat van tevoren een theoretisch kader en hypothesen ontwikkeld zijn, kan één case voldoende zijn om de theorie te toetsen. Dit ligt echter iets genuanceerder. Dit onderzoek richt zich namelijk op een onderwerp waar nog niet eerder onderzoek naar is gedaan. Daardoor is de theorie afkomstig van andere onderzoeksdomeinen. Het onderzoek is dan ook niet toetsend, maar zoekt kenmerken die zichtbaar worden in de empirie. Daarvoor moeten de data worden uitgebreid. Naast de beschreven casus is daarom een tweede, al bestaande casestudie gebruikt vanuit de Protestantse Kerk in Nederland. Dit onderzoek heeft grote raakvlakken met het huidige onderzoek, maar richt zich meer op het leren geloven dan op de geloofsofvoeding. Door deze data te betrekken bij dit onderzoek, wordt het onderzoek breder en worden de data betrouwbaarder. Daarnaast heeft het onderzoek van Csinos laten zien dat context en cultuur een belangrijke factor speelt en is het daarom goed twee gemeenten te belichten. Hieronder worden de twee onderzochte gemeenten beschreven.

6.2.1.1. Casestudie 'Leren geloven in een post-christelijke tijd'

In dit onderzoek is de casestudie gebruikt uit het onderzoek van de Protestantse Kerk: 'Leren geloven in een post-christelijke tijd'. Dit onderzoek is voortgevloeid uit de projectgroep Leren geloven, hopen en liefhebben, die zich richt op alle generaties en in alle contexten waarin de Protestantse Kerk leren geloven stimuleert. Bij dit onderzoek zijn ook de Protestantse theologische Universiteit (PThU), Christelijke Hogeschool Ede (CHE) en Windesheim aangesloten.

De doelstelling van dit onderzoek is kennis rondom leren geloven in kaart te brengen, zodat die kennis gebruikt kan worden door theologische opleidingen en de Dienstenorganisatie van de PKN om een leerlandschap te ontwikkelen.¹²⁵ Dit onderzoek richtte zich op de jonge generaties (0-40 jaar), die in beeld zijn van een kerkelijke gemeente. Hierbij werden de volgende groepen onderscheiden: kinderen (inclusief 9- tot 12-jarigen), jongeren (12-20 jaar), jongvolwassenen (20-30 jaar) en ouders van jonge generaties. De onderzoeksvraag van dit project is: *Hoe verhouden*

¹²³ Mortelmans, *Handboek kwalitatieve onderzoeksmethoden*, 153.

¹²⁴ Mortelmans, 143.

¹²⁵ Projectopzet van het project 'leren geloven in een post-christelijke tijd'.

verlangens en praktijken van kinderen, jongeren en hun ouders op kerkplek X zich tot theologische en pedagogische inzichten over leren geloven?

Het onderzoek richtte zich op één gemeente als case. Deze gemeente is geselecteerd aan de hand van de volgende vier criteria:

1. Een middelgrote gemeente, ook wel type 2-gemeente genoemd;
2. Uit het (theologische) midden van de kerk;
3. Een gemeente waar verschillende subdoelgroepen aanwezig zijn;
4. Er een Kerkelijke professional met jeugdwerkachtergrond aanwezig is.

Als onderdeel van deze casestudie zijn twee aparte focusgroepen gemaakt. Een bevatte 10- tot 12-jarigen (groep 7/8) en een bevatte tieners van 12-13 jaar (groep 8/eerste klas voortgezet onderwijs). De data van deze twee focusgroepen en de data van de focusgroep van de ouders zijn meegenomen in het huidige onderzoek.

Beschrijving gemeente: De Opstanding¹²⁶

Gemeente de Opstanding is een kerkelijke gemeente in een groot dorp. Het is een grote kerkelijke gemeente met verschillende wijkgemeenten. Deze wijkgemeenten lopen uiteen van signatuur. Het jeugdwerk wordt gezamenlijk vormgegeven en er is zowel een kinderwerker als een jongerenwerker in dienst. Er is een uitgebreid jeugdwerk met verschillende clubs, jeugddiensten, tienerkerk en extra activiteiten waar jongeren bij aan kunnen sluiten.

6.2.1.2. Casestudie

Eigen empirische data zijn verzameld in een andere kerkelijke gemeente. De eerste drie criteria van de vier die het onderzoek Leren geloven hanteert, zijn daarbij overgenomen. De geselecteerde gemeente is ook type 2 en komt uit het midden van de kerk, waar verschillende subdoelgroepen aanwezig zijn. Het derde kenmerk, de aanwezigheid van jeugdwerk, is van belang omdat dit onderzoek een vrij specifieke doelgroep hanteert, die in kerken met een klein jeugdwerk niet of te weinig aanwezig is. Door drie criteria over te nemen, wijken de data van beide onderzoeken niet te veel af en zijn ze goed te vergelijken. Dit wordt ook wel geografische of temporele casecontaminatie genoemd: een aantal variabelen is uitgeschakeld door de selectie van de cases.¹²⁷

Het vierde criterium, aanwezigheid van een kerkelijk professional, is niet overgenomen. Dit zou het aantal geschikte gemeenten verkleind hebben. Ook is dit minder van belang, omdat dit onderzoek vooral op de doelgroep van 9- tot 12-jarigen gericht is. Het onderzoek Leren Geloven zoomde echter ook in op het beleid en de daarin gemaakte keuzes, waardoor het vierde criterium daar wel vereist was.

Beschrijving gemeente: De Vlinder

Gemeente De Vlinder is een kerkelijke gemeente in een dorp in het midden van Nederland. Het is een van oorsprong Hervormde, maar nu confessionele streekgemeente en wordt door gemeenteleden uit verschillende dorpen bezocht. De gemeente is middelgroot en heeft twee deeltijd werkzame predikanten. Op het moment van dit onderzoek zijn beide functies vacant. Het jeugdwerk is divers en uitgebreid. Zo zijn er verschillende clubs, is er catechese en een kindernevendienst en worden naast de reguliere diensten ook jeugddiensten en eigentijdse diensten georganiseerd.

¹²⁶ De namen van de twee gemeenten 'De Opstanding' en 'De Vlinder' zijn zelfbedachte namen om de anonimiteit te waarborgen. Deze namen zullen in het verdere onderzoek worden gebruikt om deze gemeenten aan te duiden.

¹²⁷ Mortelmans, *Handboek kwalitatieve onderzoeksmethoden*, 2018, 179.

6.2.1.3. Gebruik onderzoeksgemeenten

De onderzoeksgemeente uit het onderzoek Leren geloven, gemeente De Opstanding, is op twee manieren gebruikt. Ten eerste zijn de data daarover gebruikt om de topiclijst voor dit onderzoek te verbeteren. De onderzoeker van Leren geloven gaf aan dat het gesprek moeizaam verliep en dat het lastig was om de tieners te laten praten. Van deze ervaring is geleerd om de werkvormen voor het huidige onderzoek aan te scherpen. Ten tweede zijn de data gebruikt in de empirische analyse, namelijk als tweede casus.

Er zijn drie focusgroepen geweest in De Opstanding, waarvan ik de data gebruik:

- een groep tieners uit groep 7/8 (verder aangeduid als tiengroep 1).
- een groep tieners van groep 8/1^e klas voortgezet onderwijs (verder aangeduid als tiengroep 2);
- een groep ouders (aangeduid als ouders).

In de uitwerking van de data hebben de tiener-respondenten een geanonimiseerde naam gekregen en de ouders een cijfer (1-4). De andere onderzoeksgemeente, De Vlinder, was als case leidend in het huidige onderzoek. De vragenlijsten zijn afgestemd op de veronderstellingen die zijn opgehaald uit de literatuurstudie. Hier zijn twee focusgroepen voor gecreëerd:

- een focusgroep met 9- tot 12-jarigen (aangeduid als tiengroep);
- een focusgroep met ouders (aangeduid als ouders).

De tieners hebben in de uitwerking van de data een geanonimiseerde naam gekregen en de ouders hebben een letter (X-Z) of cijfer (1-4) gekregen.

6.2.2. Focusgroepen

Het doel van een focusgroep is een goed gepland gesprek, waarbij veel data in korte tijd worden verzameld. Door de groepsdiscussie ontstaat, naast interactie met de onderzoeker, ook interactie tussen de respondenten.¹²⁸

Om de focusgroep samen te stellen, is het van belang dat de participanten zich goed en veilig voelen in de focusgroep.¹²⁹ In dit onderzoek was een groot gedeelte van de samenstelling afhankelijk van het aantal participanten in de gemeente. Wel werd verwacht dat er veiligheid zou optreden, omdat vanuit één case gewerkt werd, met gelijkheid qua kerkelijke achtergrond. Daarnaast ontstond veiligheid, doordat de 9- tot 12-jarigen en ouders elkaar kenden.

Om de focusgroepen samen te stellen, is begonnen met de 9- tot 12-jarigen. Zij zijn minderjarig. Daarom was het belangrijk de groep veilig voor hen te maken. Dit is bereikt door aan te sluiten bij een huidige praktijk in de gemeente, de kindernevendienst. Door de focusgroep in die setting plaats te laten vinden, leverde deelname aan het onderzoek bovendien geen extra reistijd op voor ouders en daarnaast zorgde het voor extra veiligheid, omdat de eigen groep in stand bleef.

Uit paragraaf 3.5. bleek dat geloofsontwikkeling geen proces is dat zich autonoom afspeelt in het leven van een 9- tot 12-jarige. De omgeving heeft invloed op dit proces. Daarom zijn ook gesprekken gevoerd met een focusgroep van ouders van de aan dit onderzoek deelnemende 9- tot 12-jarigen. Met deze ouders is gezocht naar een avond waarop in ieder geval van iedere 9- tot 12-jarige een van beide ouders aanwezig was.

Tot slot was het doel nog een focusgroep te organiseren met de leiding van de kindernevendienst en de beleidsmaker, zoals de jeugdouderling uit de gemeente. Dit bleek te gecompliceerd om drie redenen, want door COVID-19 was ten eerste al twee jaar geen aparte kindernevendienst georganiseerd voor kinderen uit groep 7 en 8. Zij zijn dus steeds bij de leeftijdsgroep daaronder aangeschoven. De leiding van die groep richtte zich niet op de oudere kinderen, dus van hen konden geen betrouwbare data verwacht worden. Ten tweede bleken twee van de ouders in de focusgroep ook leiding van de kindernevendienst en was een ouder ook tevens

¹²⁸ Mortelmans, 136.

¹²⁹ Mortelmans, 167.

jeugdouderling in de gemeente. In de derde plaats leek de kwestie rondom de groepen 7 en 8 gevoelig te liggen in de gemeente en was er een verschil van mening ontstaan in de aanpak van deze groep onder de kinderdienstleiding.¹³⁰ Daarom is besloten deze focusgroep niet apart te organiseren.

6.2.3. Topiclijsten

Voor de focusgroepen is gebruikgemaakt van topiclijsten volgens het boommodel.¹³¹ Bij het boommodel wordt het onderzoeksonderwerp gezien als de stam van een boom en de takken zijn de te bevragen thema's. De boomstam is in dit onderzoek dus het geloof van 9- tot 12-jarigen en dit is uitgediept langs verschillende takken, zoals ontwikkelingskenmerken, geloven in de kerk en geloven thuis. Het boommodel is bovendien het meest gestructureerde model.¹³² In het geval van tieners is dat handig, om meer te kunnen sturen als onderzoeker en de regie te houden over de groepsdynamiek.

Voor het samenstellen van de topiclijsten is gebruikgemaakt van de data van gemeente De Opstanding. Ook is met de onderzoeker van die studie gesproken over haar ervaring met het leiden van de focusgroep met tieners. Ze gaf aan dat het gesprek moeizaam op gang kwam en dat de tieners het moeilijk vonden om goed te verwoorden wat ze dachten over de topics. Dit was te zien in de data, waaruit bleek dat de interviewer haar best moest doen om antwoorden te krijgen van de tieners. Daarnaast bleek dat de tieners regelmatig om verduidelijking vroegen en uiteindelijk in hun antwoord alsnog een andere kant op gingen.

Deze gegevens zorgden voor een herziening van de topiclijsten, onder andere door de realisatie andere technieken en gespreksvormen te moeten inzetten. Evers reikt hiervoor enkele technieken aan: de klaag-en-jubelmuur, Q-sort (waarbij stellingen worden gerangschikt) en muziek.¹³³ Mortelmans beschrijft ook een aantal actieve vormen voor een focusgroep, zoals brainstormen, beoordelingsschalen en foto's sorteren.¹³⁴ Uiteindelijk is besloten de Q-sort en beoordelingsschalen te combineren, door kaartjes te maken bij de vraag wat de tieners belangrijk vinden bij het bezoeken van de kindernevendienst. Voor de kaartjes zijn thema's gekozen die aansluiten bij de cognitieve of de sociaal-emotionele ontwikkeling. Zo is ook meteen een beeld ontstaan van waar hun voorkeur naar uitgaat.

In het theoretisch kader is het onderzoek van Csinos beschreven. Hij liet in zijn onderzoek kinderen een tekening maken van God. Dit is een bekende techniek in onderzoeken in kindertheologie¹³⁵. In de tekeningen van Csinos viel de hoeveelheid verkregen informatie op, maar ook de verschuiving van concreet naar abstract denken bij de deelnemende kinderen. Omdat die verschuiving en de invloed daarmee op het geloof, een belangrijke veronderstelling van dit onderzoek is, is besloten deze tekenopdracht ook te integreren in de topiclijst. Daarbij werd verwacht dat een tekenopdracht tieners zou helpen hun gedachten te formuleren over een vraag. Door aan te sluiten bij Csinos met eenzelfde vraag om een tekening over God te maken (en niet over bijvoorbeeld de kerk) kan de interpretatie van Csinos helpen bij de interpretatie van dit onderzoek.

Voor de fasering van het gesprek is gebruikgemaakt van het model van Evers.¹³⁶ Dit houdt in dat de bijeenkomst van de focusgroep gestart is met een introductie van het onderzoek en de onderzoeker. Hierin zijn ook regels en kaders over het gesprek aangegeven. Vervolgens werd de respondenten gevraagd zich voor te stellen. Daarna volgde de openingsvraag, waarbij de deelnemers werd gevraagd om een tekening van God te maken. Vervolgens startte het gesprek, met daarin drie

¹³⁰ Vanwege de anonimiteit van de gemeente kan ik hier geen verdere details over geven.

¹³¹ Jeanine Evers, *Kwalitatief interviewen kunst én kunde* (Amsterdam: Boom Lemma uitgevers, 2015), 70.

¹³² Evers, 131.

¹³³ Evers, 115.

¹³⁴ Mortelmans, *Handboek kwalitatieve onderzoeksmethoden*, 2018, 324.

¹³⁵ Zie hiervoor bijvoorbeeld: Henk Kuindersma, 'Van kindervragen naar kindertheologie, een introductie van een nieuwe godsdienstpedagogische aanpak', *Praktische theologie* 35, nr. 1 (2008): 4-7. Hij beschrijft de invloed van godsdienstpedagoog Anton Bucher die aan de hand van kindertekeningen de godsbeelden van kinderen interpreteerde. Kuindersma beschrijft hoe deze aanpak in kindertheologie wordt gebruikt.

¹³⁶ Evers, *Kwalitatief interviewen kunst én kunde*, 135.

hoofdcategorieën: God en geloven, geloven en de kerk en tot slot geloven thuis. Het gesprek werd gezamenlijk afgrond.

Voor de focusgroep van de ouders is dezelfde structuur aangehouden, maar is minder gebruikgemaakt van andere werkvormen. In deze groep is het gesprek op natuurlijke wijze op gang gekomen en verschillende keren heeft de onderzoeker het gesprek tussen de ouders onderling zijn gang laten gaan, om te ontdekken wat daaruit zou komen. Mortelmans beschrijft namelijk dat de rol van de onderzoeker een moderator is, waarbij het gesprek tussen de deelnemers op gang moet blijven en deelnemers steeds uitgenodigd moeten worden om hun visie te beschrijven.¹³⁷ De gebruikte topiclijsten zijn te vinden in Bijlage 2.

6.2.4. Rol van de onderzoeker

In het kader van de betrouwbaarheid van het onderzoek wordt ook de eigen positie van de onderzoeker geanalyseerd. Ik ben werkzaam als teamleider Training & Toerusting bij de jongerenwerkorganisatie Youth for Christ. Deze organisatie verzorgt tiener- en jongerenwerkmaterialen voor kerken, waarvan ik de eindredacteur ben. Dit doet ze voor kinderen vanaf de leeftijd van 10 tot 11 jaar, waarbij Youth for Christ ervoor pleit tienerwerk te starten vanaf 10 of 11 jaar.

Ik ben aan deze veronderstelling gaan twijfelen door mijn ervaring als jongerenwerker in de kerk, waar ik een groep voor kinderen uit groep 7 en 8 heb opgezet. Ik merkte bij hen een sterke cognitieve kant en meer behoefte aan kennis. Daarnaast heb ik een persoonlijke interesse voor geloofsofvoeding. Dit is begonnen bij het afstuderen op de Pabo, waar ik een scriptie heb geschreven over de geloofsontwikkeling van kinderen met daarin aanbevelingen voor het godsdienstonderwijs, met name voor groep 7 en 8. Dit is uitgelopen in een klein bedrijfje waarmee ik cursussen over geloofsofvoeding geef en twee boeken heb geschreven.¹³⁸

Deze eerdere ervaringen en zoektocht kleuren mijn eigen positie en startpunt in dit onderzoek. Allereerst heb ik zelf belang bij het onderzoek. Als eindredacteur van de tiener- en jongerenwerkmaterialen kan het onderzoek invloed hebben op mijn werk en op de materialen die ik ontwikkel. Dit kan positief uitpakken en nieuwe mogelijkheden bieden, maar het kan ook een grote impact hebben op het huidige materiaal omdat het niet bruikbaar meer blijkt. Omdat deze activiteiten de betrouwbaarheid van mijn positie als onderzoeker kunnen beïnvloeden, heb ik voorafgaand aan dit onderzoek een interventie gedaan. Ik ben gestopt als hoofdredacteur en heb een positie als eindredacteur ingenomen. Dat betekent dat de nieuwe hoofdredacteur eindverantwoordelijk is voor het materiaal en ik alleen verantwoordelijk ben voor de theologische betrouwbaarheid. De uitkomsten van mijn onderzoek en eventuele vervolgstappen die daarin nodig zullen zijn voor het materiaal, zullen daarom niet mijn besluit zijn, maar dat van de nieuwe hoofdredacteur. Hiermee verstevig ik mijn positie als onderzoeker.

Door mijn ervaringen en persoonlijke interesse in dit thema heb ik diverse veronderstellingen. Een gevaar is dat deze veronderstellingen doorsijpelen in de resultaten van mijn onderzoek. Ik kan als onderzoeker nooit volledig objectief zijn. Daarom wil ik uitgebreid stil staan bij de vraag hoe ik verdere betrouwbaarheid heb verkregen in mijn onderzoek. Dit doe ik in paragraaf 6.2.5.

Tot slot is het van belang om op te merken dat mijn rol als onderzoeker onderdeel is geworden van de dataverzameling. Ik ken de gemeente, omdat ik daar in het verleden werk¹³⁹ heb gedaan en ik daar nog regelmatig voorga als predikant. Ik merkte dat de respondenten af en toe connectie met mij zochten door deze relatie te benoemen. Ook kwam mijn naam soms langs in de interviews in de antwoorden. Deze gebeurtenissen hebben geen verdere invloed op mijn data, maar zijn wel belangrijk om genoemd te hebben.

¹³⁷ Mortelmans, *Handboek kwalitatieve onderzoeksmethoden*, 320–23.

¹³⁸ Zie hiervoor mijn website: www.bijbelborrels.nl en mijn boeken: 'ik ben een Bijbelontdekker' (2020) en '#Godtime' (2021).

¹³⁹ Vanwege de anonimiteit van de gemeente noem ik hier geen verdere details.

6.2.5. Betrouwbaarheid

In deze paragraaf wordt de interne en externe betrouwbaarheid van het onderzoek toegelicht waarbij interne betrouwbaarheid gaat om de mogelijke invloed van de onderzoeker op de onderzoeksresultaten en de externe betrouwbaarheid om de herhaalbaarheid van het geheel. Om de interne betrouwbaarheid te waarborgen, is gebruikgemaakt van een vergelijking volgens open codering. Al het verzamelde materiaal is vergeleken met het al eerder verzamelde materiaal¹⁴⁰. In dit onderzoek zijn deze principes gehanteerd door de samenwerking met het onderzoek van de Protestantse Kerk waarvan het materiaal met het zelf verzamelde materiaal is vergeleken. Hetzelfde materiaal is op die manier door meerdere mensen gezien en geïnterpreteerd. Daarnaast is de codering voor een deel onderling afgestemd. Hieruit zullen overeenkomsten uit de data moeten blijken, wat de betrouwbaarheid aantoont.

In de tweede plaats is de interne betrouwbaarheid gewaarborgd door het verzamelde materiaal op te slaan bij de bibliotheek van de PTHU (zie het datamanagementplan in Bijlage 5), waarmee de supervisor van dit onderzoek toegang heeft tot de ruwe data.

De externe betrouwbaarheid is gewaarborgd doordat de studie herhaald kan worden en er dan gelijke resultaten gevonden kunnen worden. Hiervoor is de beschrijving van de eigen positie van de onderzoeker van belang (zie paragraaf 6.2.4).¹⁴¹ Zelfreflectie heeft verduidelijkt wat de positie van de onderzoeker is en hoe dat invloed heeft op het onderzoek. Daarbij zijn vooraf de verwachtingen met betrekking tot de resultaten genoteerd. Na de dataverzameling kunnen deze gegevens vergeleken worden met de hypothesen en zo kan vastgesteld worden in welke mate de opvattingen van de onderzoeker een rol hebben gespeeld. Verder is een extra hoofdstuk opgenomen, waarin de eerste hypothesen en veronderstellingen zijn verwoord. Dit maakt het mogelijk om naar de empirie te kijken vanuit een kader en tegelijkertijd open te staan voor nieuwe informatie.

Tot slot is gebruikgemaakt van verschillende methoden voor dataverzameling en wordt er gebruik gemaakt van datatriangulatie.¹⁴² Verschillende typen gegevens zijn verzameld en in verband gebracht met elkaar.¹⁴³ Voor dit onderzoek is informatie van de doelgroep zelf gebruikt, maar ook van hun opvoeders. Daarnaast zijn kenmerken in de literatuur en in de empirie onderzocht.

6.2.6. Respondenten

In deze paragraaf worden de respondenten van dit onderzoek beschreven. Hun kerngegevens worden in beeld gebracht. De gegevens zijn schematisch weergegeven in Bijlage 4.

6.2.6.1. Gemeente De Vlinder

De 9- tot 12-jarigen die meededen aan dit onderzoek, zijn Bas (11, bijna 12), Max (10), Jette (9), Cas (11) en Tom (11).¹⁴⁴ Bas en Max zijn broers en hebben nog een oudere broer. Jette en Cas zijn broer en zus en Tom is de jongste in een gezin met drie jongens.

Alle vijf komen uit hetzelfde dorp in de omgeving van het dorp waar de kerkelijke gemeente zich bevindt. Ze gaan naar dezelfde school in hun woonplaats. Bas, Cas en Tom zitten in groep 8 en Max en Jette in groep 7. Jette heeft een groep overgeslagen en is daarom een jaar jonger.

De kinderen gaan met hun ouders mee naar de kerk en bezoeken bijna wekelijks de kindernevendienst. Ze nemen niet deel aan het clubwerk.

In de focusgroep met de ouders is ouder X de moeder van Bas en Max. Zij werkt als studieadviseur. Ouder Y is de moeder van Tom. Ze is leidinggevende in de zorg en vervult in de gemeente een taak als jeugdouderling en leiding van de kindernevendienst. Ouder Z is moeder van

¹⁴⁰ J. Joost Beuving en Geert de Vries, *Doing Qualitative Research: The Craft of Naturalistic Inquiry*, (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2015), 42–43.

¹⁴¹ Mortelmans, 435.

¹⁴² Mortelmans, 438.

¹⁴³ Mortelmans, 437.

¹⁴⁴ Deze namen en alle volgende namen zijn genanonimiseerd en daarom fictief.

Jette en Cas en ze werkt als risicomanager. In de gemeente zet ze zich in als kindernevendienstleiding.

6.2.6.2. Gemeente De Opstanding

Tiengroep 1 bevat drie tieners uit groep 7 en 8. Vera en Boas zitten bij elkaar in groep 8 en Sanne in groep 7. Alle drie komen ze uit een gezin met een vader en een moeder die bij elkaar zijn. Vera heeft nog een broertje van 9 en een broertje van 4 jaar. Sanne heeft een oudere broer van 22, een broer van 20, een zus van 18 en nog een klein zusje van twee jaar. Boas heeft een broertje van 7 jaar.

Tiengroep 2 bevat vier tieners uit groep 8 en de eerste klas. Lisa en Noran zitten op het vwo in de eerste klas en Stan en Daan zitten in groep 8. Ook deze vier tieners komen uit gezinnen met een vader en een moeder die bij elkaar zijn. Lisa heeft nog twee zusjes van 10 en 6. Stan heeft een broer van 16, een broer van 14 en een broertje van 2 jaar. Daan heeft een broer van 15 en een broertje van 3. Noran heeft een zus van 15 en een zusje van 4 jaar.

De ouders uit de focusgroep zijn niet de ouders van de tieners uit tiengroep 1 en 2. Ouder 1 is activiteitenbegeleider en heeft vier kinderen in de leeftijd van 16, 14, 11 en 9. Ouder 2 heeft een dochter van 13 en een zoon van 12. Ouder 3 heeft drie kinderen van 21, 18 en 15. Ouder 4 werkt bij een staatsbedrijf en heeft een samengesteld gezin. Met haar huidige partner is ze nu 10 jaar samen. Haar partner heeft tweelingdochters van 14 jaar en zij heeft een dochter die bijna 14 is.

6.2.7. Analyse van de data

Nadat het materiaal was verzameld, zijn de data eerst open en vervolgens axiaal gecodeerd, zoals Mortelmans voorschrijft.¹⁴⁵ Dit bleek lastiger dan gedacht, omdat de veronderstellingen van de onderzoeker daarbij snel de overhand namen. Daarom is besloten, in navolging van de onderzoeker van het onderzoek Leren geloven, te werken met een codeboek die ook voor de huidige analyse geschikt lijkt. Een codeboek is opgesteld (zie Bijlage 3) en aan de hand hiervan is het materiaal gecodeerd.

Tijdens het coderen bleek welke codes goed werkten en welke aangepast moesten worden. Daarnaast bleken stukken informatie open te blijven. Hier zijn nieuwe codes voor toegevoegd, met interessante en waardevolle informatie als resultaat, die buiten de eerste veronderstellingen viel. Tijdens dit hele proces is een nauwkeurig logboek bijgehouden van de ondernomen stappen, de toegevoegde codes en de geschrapte codes.

In gemeente De Vlinder is dieper ingezoomd op de kinderdienst als kerkelijke praktijk om dieper te verkennen wat daar gebeurt en welke ontwikkelingskenmerken door de kinderen naar voren komen. Hier is voor gekozen omdat alle vijf de respondenten uit gemeente de Vlinder de kinderdienst bezoeken als kerkelijke activiteit.

6.2.8. Codeboek

Het codeboek is opgebouwd aan de hand van verschillende categorieën. Deze worden in deze paragraaf toegelicht. Het volledige codeboek is te vinden in Bijlage 3.

Algemeen

In de algemene categorie wordt onderscheiden of het onderwerp gaat over zaken rondom het gezin, de kerk, het dagelijks leven, vrienden of school. School is hier later aan toegevoegd, omdat school opmerkelijk veel aan bod kwam in de verschillende focusgroepen.

Ontwikkelingskenmerken

De fysieke, cognitieve en sociaal-emotionele ontwikkeling zijn onderscheiden. Hiervoor is een werkvorm met verschillende kaartjes gebruikt. De categorieën op deze kaartjes zijn ingevuld aan de hand van cognitieve en sociaal-emotioneel kenmerken. Deze zijn ook verklaard in het codeboek.

¹⁴⁵ Mortelmans, *Handboek kwalitatieve onderzoeksmethoden*, 2018, 355–56.

God en geloven

Er is gezocht naar het begrip van God en geloven dat de deelnemers hadden. Daarom is een aparte codering daarvoor opgesteld, met onderscheid of de deelnemers God aanduiden als een abstract of concreet begrip of meer als Jezus of de Heilige Geest. Daarnaast is het onderzoek van Csinos in het codeboek verwerkt, door te kijken of ook culturele begrippen van geloven naar voren kwamen. Dit kan helpen om het Godsbegrip van de deelnemers verder te duiden en te ontdekken welke culturele aspecten daarin een rol spelen.

Geloven en de kerk

Het onderwerp Geloven en de kerk is onderverdeeld in verschillende kopjes. Dit is ten eerste een algemeen kopje over geloven en vervolgens onderscheid tussen geloven in de kerk of thuis en de verschillende praktijken uit de kerkelijke gemeente.

Geloven thuis

Bij Geloven thuis zijn de verschillende praktijken onderscheiden zoals Van de Koot die noemt in haar onderzoek. Ook is onderscheid gemaakt in verschillende aspecten van geloofsopvoeding, zoals een biografie van de opvoeder en competentie van de opvoeders.

Overig

Extra codes die uit de codering voortkwamen, waren COVID-19, secularisatie en de termen 'groei belemmerend' en 'groei bevorderend', waarmee is aangeduid of iets bijdroeg aan de geloofsopvoeding of deze juist belemmerde.

6.2.9. Ethische overwegingen

Een aantal ethische overwegingen in dit onderzoek was van belang. De focusgroepen vonden plaats binnen een kerkelijke context. Dat vereiste duidelijke afspraken met deze gemeente, zoals over welke informatie wordt opgehaald, de vertrouwelijkheid van de focusgroepen en wat met de verkregen informatie gebeurt. Het was belangrijk dat de geïnterviewden zich veilig wisten en dat de informatie niet wordt gedeeld met de leiding van de club of kerk. De kerkelijke gemeente heeft aangegeven dat ze volgens de Algemene verordening gegevensbescherming (AVG) met de gegevens van de gemeente willen omgaan. Dat betekent dat de onderzoeker geen rechtstreekse adressen of namen heeft ontvangen, maar dat de respondenten benaderd zijn via de jeugdouderling van de gemeente.

Daarnaast is een informed consent van elke respondent gevraagd. Hierin geven de respondenten toestemming voor wat met hun gegevens gebeurt en hoe deze worden vastgelegd. Het Nationaal Ethiek Overleg Sociale en Gedragswetenschappen stelt dat jongeren jonger dan 16 jaar toestemming moeten krijgen van hun ouders of verzorgers om deel te kunnen nemen aan het onderzoek.¹⁴⁶ In dit onderzoek is daarom aan de ouders of verzorgers van alle geïnterviewde 9- tot 12-jarigen toestemming gevraagd. De toestemmingsverklaring is opgenomen in Bijlage 1.

Tot slot zijn de data gebruikt uit het onderzoek Leren geloven. In het consentformulier dat de respondenten van dit onderzoek hebben ondertekend, is de volgende frase opgenomen: *Onder supervisie van een van de onderzoekers is het mogelijk dat een student een scriptie over dit onderwerp schrijft en daarbij toegang krijgt tot de geanonimiseerde transcripten.* Aangezien Dr. P.M. Sonnenberg een van de onderzoekers van dit onderzoek was en zij mede een begeleider in het huidige onderzoek was, is via haar toegang verkregen tot de geanonimiseerde transcripten.

¹⁴⁶ Nationaal Ethiek Overleg Sociale en Gedragswetenschappen, *Code of ethics for research in the social and behavioural sciences involving human participants*, 7.

7. Bespreking van de uitkomsten en praktijk

Dit hoofdstuk bevat de uitkomsten van het empirische onderzoek. Daarbij wordt de lijn gevolgd die is uitgezet in de topiclijst en het codeboek waarbij steeds de onderwerpen: God en Geloven, Geloven in de kerk en Geloven thuis aan bod zijn gekomen.

De eerste paragraaf gaat in op het begrip van God en geloven. Daarna wordt gekeken naar de geloofsoepvoeding in de kerk en vervolgens naar de geloofsoepvoeding in het gezin. Daar doorheen verweven wordt toegelicht hoe de ontwikkelingskenmerken terug te zien zijn in de empirie.

7.1. God en geloven

In de focusgroepen is onderzocht hoe de tieners aankijken tegen God en geloven. Bij de ouders is gesproken over hoe zij hier tegenaan kijken en wat ze zien gebeuren bij hun kind. In deze paragraaf worden de tekeningen van God, hun Godsbeeld en de vragen die de tieners stellen, beschreven.

7.1.1. Tekeningen van God

De eerste vraag in het gesprek met de tieners van de gemeente De Vlinder was of ze een tekening konden maken van God. Opvallend was de snelle reactie van Tom, die direct aangaf: *we weten toch niet hoe God eruitziet?* Direct daarop volgden concrete constatering. Bas gaf aan dat hij zou tekenen zoals het plaatje uit de kinderbijbel en Max gaf aan dat hij geen mensen kon tekenen. Dit impliceert dat zij concrete beelden van God als mens hebben, maar dat er ook bepaalde normen van invloed zijn, namelijk dat God niet zomaar getekend mag of kan worden. De groep is hierbij op weg geholpen door aan te geven dat ze na kunnen denken over wat of wie God is en wat bij God hoort. Hierna gingen de deelnemers aan de slag. Zowel over het tekenproces als over de uitleg en interpretatie van hun tekeningen zijn verschillende dingen op te merken.

Tijdens het proces van tekenen reageerde de respondenten sterk op elkaar. Sommigen keken bij elkaar af en nadat Bas op de tekening van Max keek, draaide hij zijn eigen tekening om en begon opnieuw. Op het moment dat Jette vroeg wat het derde teken van geloof, hoop en liefde ook alweer was, verschenen vervolgens op bijna iedere tekening een kruis, hartje en anker. Ook tijdens het tekenen bleven de tieners gefocust op de tekeningen van de ander en stelden ze vragen aan elkaar over wat er werd getekend.

De tekening van Bas (zie Figuur 1) toont een kruis, hart en anker en het gezicht van God. Hij begon met het tekenen van het kruis, nadat hij dat bij Max had gezien. Toen Jette vroeg naar de tekens van geloof, hoop en liefde, tekende hij er een hartje en een anker bij. Omdat ik wilde voorkomen dat zijn antwoord gekleurd zou zijn door de antwoorden van de anderen, heb ik voor gekozen hem als eerste te vragen zijn tekening te verwoorden. Hierbij benoemde Bas een aantal abstracte thema's. Zo duidt hij het kruis *omdat Hij voor onze zonden is gestorven*. Daarnaast legt hij uit: *Hij is een Koning voor iedereen en een hartje dat Hij heel veel liefde heeft en een anker dat Hij, ja, dat je Hem kan vertrouwen*. Hij legt in zijn uitleg God uit in abstracte begrippen, maar maakt ook een koppeling naar zichzelf door uit te leggen dat God voor onze zonden is gestorven en dat je Hem kan vertrouwen.

Figuur 1: Tekening Bas

Deze duidelijke, abstracte invulling is ook te zien bij Cas en Tom. Cas heeft ook een kruis getekend (zie Figuur 2), waarbij hij uitlegt: *Ja ik heb een kruis getekend, ook omdat hij voor ons is gestorven.*

Figuur 2: Tekening Cas

En een hartje, dat past daar ook wel bij omdat je moet wel heel erg van iemand houden, wil je voor iemand sterven. Ook Cas heeft God als een koning getekend en hij koppelt daar symbolen aan van een vlammetje en een kroon. Ook heeft hij de Heilige Geest getekend en de hemelvaart. Hij zegt hierover: *En ik heb het hoofd van een discipel met zo'n vlammetje erop en dat lijkt ook een beetje op een kroon. Omdat God de koning is over alles omdat Hij ook een beetje de Heilige Geest is en de opvaring naar de hemel, die lijkt op Superman, heb ik getekend.* Hij duidt hierbij God aan als een drie-eenheid, van God, Jezus en de Heilige Geest. Daarnaast maakt hij de koppeling met een mythisch figuur, wat ook al eerder gebeurde tijdens het tekenen. Daar was een moment dat Cas in de lach schoot: *haha ik heb een soort fout*

gemaakt, maar hierdoor lijkt het op Superman. De groep boog zich over zijn tekening, waarbij Cas uitlegde: *Kijk, ik wou ze zo allebei omhoog doen, maar nu wordt het een Superman. En het is ook nog eens de opvaring naar de hemel.* Dit toont de koppeling met een mythisch stripfiguur en een Bijbelverhaal.

Tom heeft ook de Heilige Geest getekend (zie Figuur 3), maar dan met het symbool van vuur. Hij verwoordt de drie-eenheid in zijn tekening en ook in zijn uitleg: *Ik heb het vuur op het hoofd getekend. Heilige Geest. Ik heb Jezus getekend naast God en het kruis dat hij voor ons gestorven is.* Bij de vraag om verduidelijking gaf hij aan dat de middelste persoon God is, links is de Heilige Geest en rechts staat het symbool voor Jezus' sterven.

Figuur 3: Tekening Tom

Max is een jaar jonger dan de andere drie jongens. Op zijn tekeningen (zie Figuur 4) is een combinatie van abstracte thema's en concrete invullingen te zien.

Hij heeft allereerst een kruis getekend, daarnaast een graf, de 12 discipelen en een hart. Hij verwoordt hierbij: *Ik heb een kruis getekend omdat hij voor ons is gestorven en een graf en de 12 discipelen. En God is liefde.* Op de vraag om verduidelijking en wat hij dan precies met 'God is liefde' bedoelt, antwoordde hij: *Nou dat tie, de mensen geneest en mensen beter maakt.* Dit geeft blijk van beginnende abstracte begrippen (kruis, liefde), die verweven zijn met concrete elementen (sterven, graf, beter

Figuur 4: Tekening Max

maken) en verhalen uit de Bijbel.

Tot slot is er de tekening van Jette (zie Figuur 5), de jongste van de groep, die met name concrete elementen heeft getekend en een paar abstracte figuren, die ze echter niet uitlegde. Zo heeft ze God in een stuk van de schepping getekend, die Hij heeft gemaakt. Ze legt uit: *nou.. dit is een stukje van de schepping. Dat heeft God gemaakt. En hier heb ik geloof, hoop en liefde. En hier is de wereld. Die heeft God ook gemaakt. En ze zeggen wel eens dat hij de wereld in zijn handen heeft, maar dat vind ik een beetje moeilijk. En dit is als je gaat bidden.* Ze wijst daarbij naar de gevouwen handen in de hoek van de tekening. De abstracte tekens geloof, hoop en liefde vult ze verder niet in, maar laat ze staan als symbolen die ze kent. De abstracte betekenis over God die de wereld in zijn handen houdt vindt ze lastig. Op de vraag of ze weet wat dat betekent, gaf ze aan dat ze denkt dat het gaat om God die ons beschermt.

Figuur 3: Tekening Jette

7.1.2. Godsbeelden

Er kwamen verschillende beelden van God langs in hoe Hij omschreven werd door de tieners. De tieners van gemeente De Vlinder brachten vooral gepersonifieerde concepten van God in. Ze beschreven hem als Jezus en tekenden het kruis of het graf. Door Cas en Tom werd Hij ook ingevuld als drie personen: God, Jezus en de Heilige Geest. In gemeente De Opstanding beschreef Vera God gepersonifieerd. Ze beschreef God als Jezus, waarbij ze God de belangrijkste van de twee vond. Op de vraag waarom, antwoordde ze: *Omdat volgens mij Hij wel alles gemaakt heeft enzo? Ja dat.* Ze benoemde hier Gods actieve houding in de wereld, bijvoorbeeld als Schepper. Dat laatste is ook iets wat genoemd werd door Stan, Daan en Noran uit gemeente De Vlinder. Ze benoemden God met woorden als Vader, Schepper en iemand die de wereld gemaakt heeft.

Een derde beeld was een God met speciale krachten. Dat is een beeld dat in allebei de gemeenten en in alle drie de focusgroepen met tieners terugkomt. In gemeente De Vlinder werd God door Tom benoemd als iemand die voor je zorgt: *En hij geeft dat wij het goed hebben, dat we een huis hebben en eten hebben en werk.* Bas vulde aan dat God bij je is en je ook beter maakt als je ziek bent. In gemeente De Opstanding vertelde Sanne het voorbeeld dat ze bad om regen en dat God het vervolgens liet regenen en Boas vertelde een verhaal over een briefje dat, na gebed tot God, door de juf niet werd gezien en benoemde dat als een daad van God. Noran vertelde dat hij ziek was voor Sinterklaas en dat hij na gebed weer opknapte en toch het feest mee kon vieren.

Dat dit ook een beeld is dat verwarring oplevert, bleek uit de gesprekken die volgden. Zo ontstond in gemeente De Vlinder een gesprek nadat Bas benoemde dat God als antwoord op zijn gebed de coronacijfers liet dalen. Cas stelde de vraag hoe het dan kwam dat COVID-19 op dat moment weer toenam, waarbij hij concludeerde dat God soms misschien op de korte termijn verhoort maar dat het dan op lange termijn niet is opgelost. Na het verhaal van Noran over Sinterklaas benoemde hij dat het toch ook wel lastig is, want hij was laatst jarig en toen ook ziek. Die verjaardag kon toen niet doorgaan.

Er waren nog een paar andere opvallende Godsbeelden die langskwamen. In gemeente De Vlinder maakte Cas tijdens het tekenen de koppeling met een mythisch figuur: Superman. In gemeente De Opstanding benoemde Sanne God als een ster en *zo'n soort van geest ofzo, maar dan boven in de hemel.* Boas gaf eigenlijk geen antwoord op de vraag. Hij gaf aan te moeten denken aan mensen die spotten met de woorden: 'o mijn god' en dat dat iets met hem doet.

Bij de beschrijving van hun beelden van God worden verschillende culturele invloeden (zoals die door Csinos worden geduid) zichtbaar. Als eerste valt de benaming van God op. Hierin is een duidelijk verschil te zien tussen gemeente De Vlinder en gemeente De Opstanding. In gemeente De Vlinder noemden zowel Bas, Tom en Jette God 'Heere' of 'Here Jezus'. Dit is niet terug te zien in gemeente De Opstanding. Een ander cultureel aspect is de discussie over hemel en hel. In gemeente De Vlinder vond een discussie plaats over de vraag wie naar de hemel mogen en wie niet. Ook bleek dat een vraag die gesteld wordt aan God. In de focusgroepen van gemeente De Opstanding was dit niet terug te zien. Deze verschillen duiden op verschillende cultuur en context van de gemeenten.

7.1.3. Vragen

Een van de kenmerken van 9- tot 12-jarigen is de fase van exploratie, die zich uit door het stellen van vragen. Aan de tieners uit gemeente De Vlinder is gevraagd welke vraag ze wel eens aan God zouden willen stellen. Opvallend was dat de vragen toen over elkaar heen buitelden. Bas zou wel willen weten *wanneer de wereld vergaat soort van. Of wat de toekomst is.* Cas gaf aan: *waarom er in Nederland zo weinig christenen zijn.* Jette vroeg: *Nou, soms is er bijvoorbeeld corona in het land of dan gaat je opa dood ofzo en dank je: Heere, waarom?* Max stelde de vraag: *Wanneer komt hij terug van de hemel?* Bas voegde daaraan toe: *Hoe de hemel eruit zou zien.* Waarop Jette aanvulde: *ik zou dat denk ik willen weten, dat het heel lang duurt en hoe lang ik nog moet wachten.* Vervolgens ontspoon zich een gesprek of het eigenlijk wel handig is om te weten wanneer Jezus terug zou komen, waarna Bas het gesprek onderbrak met een nieuwe vraag: *hoezo is er eigenlijk zonde op de aarde Hoezo heeft Hij dat gemaakt, soort van?* Daarbij sloot Cas als volgt aan: *Nou, Hij heeft het niet*

gemaakt, maar wel soort van toegelaten. Een nieuwe vraag van Tom was: Waarom is er zoveel onrecht? En wanneer wordt er soort van recht gesproken van mensen? Kan je dat dan ook weten van mensen die niet per se heel erg geloven, maar goede dingen [doen]? Zijn vraag is of deze mensen dan in de hemel kunnen komen. Hierop ontstond een onderling gesprek over hoe het is als mensen niet de kans krijgen om van God te horen en over baby's die overlijden bij een miskraam.

In deze gesprekken werd zichtbaar dat niet ze niet alleen meer vragen gaan stellen, maar dat ze ook op hogere mate gaan reflecteren en er ook kritische reflectie plaats vindt op hetgeen hen voorgehouden of geleerd wordt. De inhoud van de vragen verandert daarmee. Het zijn niet enkel vragen, maar ook reflecties op het geleerde.

In de focusgroepen van gemeente De Opstanding werd de vraag, naar welke vragen ze aan God zouden willen stellen, niet bewust gesteld. Opvallend is dat bij focusgroep 1 wel een heel aantal vragen vanzelf naar boven kwamen. Zo vertelde Sanne dat ze vaak vragen heeft, zoals: *Hoe is dan überhaupt alles ontstaan? En God kan toch niet ineens zo, poef, er zijn?* Ook Boas gaf aan wel eens vragen te hebben: *Nou ja ik heb af en toe ook wel zo'n vraag over, hoe kan dat dan? Want ik zit altijd te twijfelen tussen de wetenschap die zegt dit en die hebben bijvoorbeeld de skeletten van de tyrannosaurussen. Alleen de Bijbel, die zegt dan weer dit en dan is het een beetje afwegen.* Sanne benoemde verder in het gesprek wel eens geconfronteerd te worden met vragen die haar vriendin stelt, waar ze zelf ook over na gaat denken: *Hoe is God dan ontstaan?* In focusgroep 2 stelde Stan de vraag: *Hoe kun je nou zeker weten of God wel bestaat?*

Door deze vragen op een rij te zetten, valt op dat het vooral vragen over abstracte thema's zijn, zoals hemel, hel, wederkomst, dood, zonde, het ontstaan van de wereld en God en tot slot onrecht. Het thema van hemel of hel lijkt cultureel bepaald, maar het feit dat de tieners veel vragen stelden, lijkt universeel en in alle drie de focusgroepen naar voren te komen.

7.1.4. Resultaten ouderfocusgroep

Over het besef van God en geloven gaven de ouders aan dat ze een verschuiving waarnemen bij hun 9- tot 12-jarigen. Toen in de focusgroep van de ouders van gemeente De Vlinder het gesprek ging over de rol van geloven in de opvoeding, benoemde ouder Z: *het gaat een grotere rol spelen nu de kinderen wat ouder worden (...) Als ze wat jonger zijn dan ga je vooral de Bijbelverhalen vertellen. (...) Dat vind ik meer nu ze groter worden en je meer op een ander niveau over geloof kan praten dan een Bijbelverhaal te vertellen, zeg maar.* Ook ouder Y benoemde een verschuiving die ze herkent in haar eigen gezin als betreffende vragen aan tafel besproken worden: *Het gaat vaak wel over dingen waar we wel echt mee geconfronteerd zijn, daar gaat het dan over. Zeker onze jongste [Tom] is daar nog heel open over. Ik zie wel dat het verschuift, zeg maar. De oudste was eerst zo en nu heeft de jongste veel meer die rol.*

Naast de verschuiving die de ouders zien als ze terugblikken op de jongere jaren van hun kinderen, zien de ouders die al oudere kinderen hebben ook een verschil met de puberleeftijd. Ouder Y uit De Vlindergemeente vertelde: *Onze oudste (15 jaar) (...) vindt het leuk om over Lubach te discussiëren en of het dan klopt en hij is heel erg van 'is het waar of niet waar' en dat soort feitjes. Het is denk ik ook wel een vorm van je eigen waarheid vinden, denk ik, weet je wel. 'Klopt dit wel of dit?', vraag ik mij nu ook vaak af. Dus die overgang misschien wel van ik neem ook nog aan wat mijn ouders vinden, dat is mijn waarheid ook. Tom is ook echt wel een kritische denker. Denkt zelf ook na, maar uiteindelijk hangt hij ook nog best wel aan ons. En dat schuift denk ik een beetje op. Rond 13/14 denk ik. Ouder X herkende dit vanuit haar oudste zoon (15 jaar oud) en benoemde dat ze bij hem ziet dat hij steeds meer zijn eigen mening gaat vormen. Y concludeerde vervolgens: *Tom is nog heel open. Dus dat is misschien het voordeel om er nu nog heel veel in te stoppen. Ja, het is wel een gouden tijd. Je kunt nu nog gewoontes erin eh.. krijgen. Daarop vulde Z aan: Het is toch een periode dat ze toch wel open staan voor van alles en ook wel dingen op een diepgaander niveau dan alleen een Bijbelverhaal, van hoe is dat toen gegaan. Het is toch iets persoonlijker en naar het nu maken. Daar zijn ze nu wel in geïnteresseerd. Die stap kunnen ze nu wel maken.**

Het gesprek ging door over deze verschuiving van kind naar de periode van 9- tot 12-jaar. De ouders noemen de volgende elementen daarvan: het magisch denken verdwijnt, kinderen zijn meer op zoek naar de boodschap in een verhaal, ze kunnen meer reflecteren, ze kunnen de stap maken om op een dieper niveau na te denken over een Bijbelverhaal en het te koppelen aan het heden, ze stellen meer vragen en ze gaan daarin tot slot op zoek naar wat waar is.

Deze verschuiving is ook genoemd in de focusgroep van de ouders van gemeente De Opstanding. Ouder 3 benoemde een verschil te bemerken vanuit de basisschoolleeftijd naar de tienerleeftijd. Ze beschreef dat als een verschuiving waarbij de kinderen steeds onafhankelijker worden, een zelfstandige positie kiezen en een eigen beeld vormen in plaats van iets klakkeloos aan te nemen. Ook de hiërarchische houding valt meer weg. Ouder 1 vulde dit aan: *En die jongeren [jongere tieners], die nemen het nog meer aan en de andere stellen het ter discussie, vind ik.* Ouder 4 constateerde dat ze daar bij haar 14-jarige kinderen een verandering in ziet. Zij gaat volgens haar steeds meer hun eigen mening vormen. Ze zegt: *Ze worden mensjes. Je kan van alles tegen ze zeggen, maar langzamerhand kunnen ze het ook zelf invullen.*

Uit beide focusgroepen met ouders blijkt dat er zowel iets verschuift aan de onderkant als aan de bovenkant van de leeftijdsgroep. Vanaf 9 jaar gaan kinderen meer zelf nadenken en hebben ze minder behoefte aan alleen de Bijbelverhalen. Ze worden anders geïnteresseerd en kunnen op een diepgaander niveau over de Bijbel nadenken. Ze willen er ook meer over doorpraten. Aan de bovenkant is een verschuiving richting de puberteit zichtbaar, waarbij kinderen meer op zoek gaan naar hun eigen waarheid en hun eigen mening. Ze zijn daarin minder ontvankelijk voor gewoontes en praktijken van hun ouders.

7.1.5. Conclusie

In het beeld van God en de vragen die kinderen hebben, blijken verschillende ontwikkelingskenmerken van 9- tot 12-jarigen terug te komen. Allereerst is dat de verschuiving van het concrete naar het abstracte denken. Dit is bijvoorbeeld zichtbaar in de tekeningen uit gemeente de Vlinder, waarin ze vooral abstracte elementen tekenden, terwijl Jette van 9 jaar ook nog veel concrete elementen heeft getekend. Het is van belang hierbij wel te vermelden dat er maar één 9-jarige in de focusgroep zat. Daarmee kan deze conclusie niet verder onderbouwd worden met dit onderzoek. Wel zien we in de antwoorden van de ouders dat zij deze verschuiving herkennen en ook benoemen.

Ook in de antwoorden van kinderen op de vraag wat ze onder geloven verstaan, worden abstracte elementen zichtbaar, zoals vertrouwen, God eren en contact maken met God. Toch worden ook concrete elementen benoemd, zoals bidden, Bijbellezen en naar de kerk gaan.

Verder zijn de beelden van God vooral gepersonifieerd en valt het op dat ze aan God speciale krachten toekennen. Dit roept vervolgens ook vragen op waar ze zoekend in zijn. Het wordt zichtbaar dat de 9- tot 12-jarigen veel vragen hebben en stellen en dat ze zich daarmee in een exploratiefase bevinden, ook op het gebied van geloven. Dit werd ook door de ouders waargenomen, die aangaven dat hun kinderen in deze periode veel meer zelf nadenken, maar nog wel ontvankelijk zijn voor wat hun ouders te vertellen hebben. De ouders beschreven dat dit na de leeftijd van 12 jaar opschuift naar de puberteit, waarbij de tieners meer op hun eigen benen gaan staan en vooral hun eigen mening gaan vormen.

7.2. Geloven en de kerk

Voor het onderzoek naar de geloofsopvoeding in de kerk wordt eerst gekeken naar de verschillende praktijken die de tieners en ouders aanduiden als praktijken in de kerk waar geloofsopvoeding plaatsvindt. Vervolgens wordt ingezoomd op de kindernevendienst, zoals die vormgegeven wordt in gemeente De Vlinder. Vanuit die casus kan worden vastgesteld wat 9- tot 12-jarigen nodig hebben voor hun geloofsopvoeding in de kerk.

7.2.1. Praktijken

Gemeente De Vlinder heeft een aantal kerkelijke praktijken voor de kinderen. Zo is er op zondag kinderdienst en door de week kinderclub. Omdat de kinderdienst sinds COVID-19 niet meer apart voor groep 7 en 8 wordt georganiseerd, sluiten kinderen van deze leeftijd aan bij de kinderdienst voor groep 5 en 6. Tot slot is de kerkdienst zelf een praktijk waar ze aan deelnemen. Als er geen kinderdienst is, blijven ze in de kerk. De kinderen gaan ook naar de jeugddiensten die één keer in de maand op zondagavond worden georganiseerd.

Alle kinderen uit gemeente De Vlinder die deelnamen aan de focusgroep, nemen niet deel aan de kinderclub. De ouders benoemden met name dat de context van de kerk daarin het doorslaggevende element is. De kerk neemt een sterke regiofunctie in en alle vijf de kinderen wonen niet in hetzelfde dorp als de kerk. De afstand, het rijden ernaar toe en het feit dat er eigenlijk alleen kinderen uit het dorp waar de kerk staat naar de club komen, zijn argumenten waarom ouders hun kind niet naar de club laten gaan. Ouder Z gaf aan wel te worstelen met de vraag of ze haar kind naar de kinderclub van een andere kerk laat gaan in het dorp waar ze woont of dat dat geen goed doet.

In gemeente De Opstanding zijn er clubs, catechese¹⁴⁷ en is er kindernevendienst. Hier noemden de ouders het kamp als een belangrijk element voor leren over het geloof. Ook de kerkdienst werd door de ouders als element genoemd, al beleefden zij dat verschillend. Zo benoemde ouder 3 de tradities van de liturgie enerzijds als positief, omdat ze herkenbaar zijn. Tegelijk kunnen ze volgens haar ook belemmerend werken, omdat ze zo strak aanvoelen. Ouder 4 gaf aan dat de structuur van de dienst voor duidelijkheid zorgt bij haar kinderen, terwijl ouder 1 juist ziet dat die structuur voor haar kinderen vervreemding oproept.

In gemeente De Opstanding beschrijven zowel de twee groepen tieners als de ouders evenementen als waardevolle kerkelijke praktijk. Ze vertellen over het evenement Nacht zonder dak en het kerkkamp. De tieners benoemden dit als plek waar ze leren over geloven omdat het een leuke activiteit is en ze aan het nadenken werden gezet. Ook ouders beschreven deze activiteiten als iets waar hun kinderen met plezier naartoe gaan en die zijzelf als waardevol zien.

7.2.2. Kinderdienst als casus voor ontwikkelingskenmerken

Om wat dieper op de praktijk in de kerk in te gaan, is de kinderdienst in gemeente De Vlinder als casus genomen, omdat alle vijf de tieners uit de focusgroep deze bezoeken. De 9- tot 12-jarigen van gemeente De Vlinder kregen tijdens het onderzoek verschillende kaartjes, waarbij ze een top 5 mochten maken van elementen die voor hen belangrijk waren bij het bezoeken van de kinderdienst. Deze elementen waren zowel cognitief als sociaal-emotioneel. Alle vijf legden een cognitief element bovenaan als belangrijkste. Cas, Tom en Jette hadden leren over God en geloven, Max had bidden (waarbij hij daarna benoemde dat bidden voor hem leren over God is), Bas had Bijbellezen, waarbij hij aangaf: *Ik heb Bijbellezen op 1. Want ja dan leer je over God en wat er in de bijbel staat.* Ook voor hem bleek het leren over God daarom de belangrijkste reden om naar een kinderdienst te gaan. Cas zei hierover: *Ja, je gaat toch naar de kerk om met God bezig te zijn.* Ook Tom en Jette benoemden bij de door hen neergelegde elementen van puzzels en opdrachten dat het opdrachten moeten zijn die met het Bijbelverhaal te maken hebben, omdat die je helpen om de betekenis van het verhaal te begrijpen en ervan te leren.

Het lijstje van Max bevatte de meeste sociaal-emotionele elementen. Naast bidden vond hij vooral knutselen, vrienden ontmoeten en een gezellige plek belangrijk. Ook zijn moeder schatte later in het gesprek in dat Max vooral voor gezelligheid gaat. De andere vier kozen vooral voor cognitieve elementen of kozen voor sociale elementen, maar vulden dat in hun uitleg cognitief in. Zowel Bas, Cas, Max en Tom benoemen in hun lijstje ook dat het een plek moet zijn waar ze hun vrienden ontmoeten. Dat blijkt een steeds belangrijker element te worden als ze ouder worden.

¹⁴⁷ De catechese wordt vormgegeven in kleine groepen.

Op de vraag of de kinderdienst voldoet aan wat de tieners nodig hebben, kwam een duidelijk antwoordt. Dat doet de dienst namelijk niet. Op dit moment krijgen ze alleen Bijbelverhalen te horen en die kennen ze ondertussen wel. Ze benoemden hierin ook hun school als belangrijke plek waar ze de Bijbelverhalen leren. Ook gaven ze aan dat er eigenlijk niet gesproken wordt over de vragen die ze hebben over het geloof. Ze zouden dan ook graag hebben dat zulke vragen meer aan de orde komen of dat ze meer uit de Bijbel of verhalen met een betekenis mogen lezen. Jette zei: *dat we ook over zulk soort moeilijke vragen kunnen nadenken*. Bas vulde aan: *ja, een verhaal, maar dan ook uitleggen wat de betekenis is*. In gemeente De Opstanding benoemde Boas ditzelfde over de kerkdienst. Hij noemde een voorbeeld van een kerkdienst waar het ging over de Leviathan. Hij was heel benieuwd wat dit precies was en toen het daar over ging, begon hij pas te luisteren: *En dan denk ik: 'Yes, we gaan, nu start het, nu start de preek'. En ja, dat vind ik dan gewoon geweldig en dan luister ik. Normaal, dan maak ik een werkje, maar dan luister ik echt.*

7.2.3. Resultaten ouderfocusgroep

Ook bij het geloven in de kerk namen ouders een verschuiving waar. Die geldt ten eerste voor de kerkelijke praktijken. De ouders uit gemeente De Vlinder laten hun kinderen nu niet naar de club gaan. Toch benoemden alle drie de ouders dat de situatie anders wordt richting de tienerleeftijd. Ze vinden de tienerclub dan namelijk wel belangrijk, omdat hun ervaring is dat in de tienerleeftijd de vriendengroep belangrijker wordt. Ouders X en Y gaven aan dat ze dit ook zien bij hun oudere kinderen, die wel naar de tienerclub gaan.

De verschuiving is ook zichtbaar in tienergroep 2 van gemeente De Opstanding. Daan had het over de kerkdienst, die een keer 'best meeviel en best leuk was'. Op de vraag wat er zo leuk aan was, reageerde hij dat het vooral gezellig was. Op de vraag of het misschien ook leuk was omdat hij er dingen leerde, gaf hij aan dat leren een beetje de reden was. Verder blijkt dat andere praktijken in de kerk belangrijker worden, vooral bij activiteiten waar de jongeren vrienden kunnen ontmoeten. Zo noemden ze de Nacht zonder Dak een ervaring die bepalend was. Daarnaast noemden ze de club van de kerk, waar ze vooral spelletjes doen met daarbij een serieus moment. Daarnaast is te zien dat de ontwikkeling van de identiteit een grotere en andere rol gaat spelen. Dat blijkt uit het antwoord van Noran op de vraag wat mensen in de kerk moeten doen om hem te helpen te geloven: *Ja, misschien voorbeelden geven uit hun eigen leven of uit de Bijbel, maar niet hele lastige voorbeelden waar je echt lang over moet nadenken, maar gewoon als je er heel even over nadenkt of dat je het gewoon meteen snapt*. Even later kwam Daan hierop terug. Hij zei: *Ja, een beetje hetzelfde als Noran: voorbeelden geven uit hun eigen leven, ja. (...) Hoe zij dat hebben gedaan, enzo. Hoe zij hebben geloofd, enzo*. Noran en Daan zijn op zoek naar identificatiefiguren die hen helpen hun identiteit te vormen en hoe ze het geloof daarin vorm kunnen geven.

Deze ontwikkeling blijkt ook uit het interview met de ouders in gemeente De Opstanding. Zij zien verbinding als een belangrijk element voor hun tieners en hopen dat ze door verbinding met hun vrienden in de kerk komen. Ook constateren ze de grote invloed van COVID-19 op dit moment. Hun tieners vinden de online tienerdiensten niks, komen minder in de kerk en hebben minder verbinding met andere tieners in de kerk. Daarbij blijkt de huidige drukte een beperkende factor. Zo noemde ouder X uit gemeente De Vlinder zichzelf een taxibedrijf, omdat ze continu heen en weer aan het rijden is. Ook ouder Z benoemde een volle agenda als oorzaak dat ze niet makkelijk heen en weer rijdt om de kinderen naar de kerkclub te brengen. Dit in combinatie met de maatregelen door COVID-19 noemen de ouders als factoren die de geloofsopvoeding in de kerk, vanuit hun kant belemmeren.

Tot slot bleek de invloed van de leefcontext, waarbij zowel de woonlocatie als de gezinsvorm van belang zijn. Dit is goed terug te zien bij ouder Y van gemeente De Vlinder. Haar gezin woonde eerst in de stad, waar de kinderen op een openbare basisschool zaten. Zij besteedde toen veel meer aandacht aan geloofsopvoeding dan dat ze nu doet in het dorp, omdat de christelijke school daar een rol in vervult. In gemeente De Opstanding gaf ouder 4 aan dat ze een samengesteld gezin heeft. De kinderen zijn maar een beperkt aantal dagen per week allemaal tegelijk thuis. Dit heeft invloed op

haar keuzes en geloofsofvoeding. Ze laat de kinderen dan liever niet naar de club van de kerk gaan, omdat ze al zo weinig tijd met elkaar hebben.

7.2.4. Conclusie

Concluderend blijkt dat 9- tot 12-jarigen in de kerk op zoek zijn naar cognitieve kennis. Ze zijn op zoek naar een plek waar ze hun vragen kunnen stellen en waar ze meer kunnen leren over de betekenis van een Bijbelverhaal, maar waar ze ook kunnen Bijbellezen, bidden of andere praktijken van geloven kunnen uitoefenen.

In de sociaal-emotionele ontwikkeling is een verschuiving waar te nemen. Rond de 9-12 jaar lijken vrienden en gezelligheid nog minder belangrijk, maar het belang daarvan neemt toe rond de leeftijd van 12 jaar en ouder. Ook neemt de interesse om cognitieve kennis op te doen over het geloof af. Er werden meer vragen gesteld op het identiteitsniveau waarbij identificatiefiguren een belangrijke rol gaan spelen.

De context en tijd heeft invloed op de keuzes die ouders maken om hun kinderen naar de club van de kerk te laten gaan. Drukke in het gezin, een volle agenda of de samenstelling in het gezin zijn belemmerende factoren terwijl een openbare schoolcontext een factor blijkt die zorgt voor extra stimulans.

7.3. Geloven thuis

Naast de geloofsofvoeding in de kerk vindt de geloofsofvoeding thuis plaats. In deze paragraaf worden de verschillende praktijken toegelicht die plaatsvinden in het gezin, zoals de 9- tot 12-jarigen en hun ouders die verwoordden in de focusgroepen.

7.3.1. Praktijken

Aan de tieners uit gemeente De Vlinder is de vraag gesteld op welke manier geloven thuis een rol speelt. Ze mochten hiervan een mindmap tekenen, zodat ze even de tijd hadden om daarover na te denken. Al snel verschenen bij de meesten dezelfde woorden, zoals bidden, Bijbellezen, danken, zingen en naar de kerk gaan. Op de vraag of ze met hun ouders wel eens praten over het geloof, werd ontkennend gereageerd. Bas gaf aan dat dit niet vaak gebeurde en Jette zei af en toe wel een gesprek met haar vader te hebben.

Ook in tienergroep 1 van gemeente De Opstanding kwamen het Bijbellezen, bidden en danken naar voren als praktijken die de tieners thuis uitvoeren en ook bij hen wisselde de invulling en de frequentie daarvan. Sanne gaf aan dat ze vroeger op zondag wel eens als gezin met het geloof bezig waren. Ze kan zich daar niet veel meer van herinneren, omdat ze toen nog jong was en haar broers en zussen een stuk ouder zijn. Lisa, uit tienergroep 2 van gemeente De Opstanding, gaf aan dat thuis ook een plek is waar ze haar vragen kan stellen, zoals de vraag: *hoe kun je nou zeker weten of God wel bestaat?* Vervolgens ontstaat er dan een gesprek met haar ouders, legde ze uit: *Die leggen dan gewoon uit en die vertellen dan over de Bijbel, dat dat ook niet verzonnen kan worden, dat dat dezelfde mensen zijn die het hebben geschreven en allemaal andere soorten verhalen.* Daarnaast werd in deze groep vooral het bidden en Bijbellezen benoemd als praktijken die thuis plaatsvinden. Bij Noran gebeurt dat voornamelijk bij het eten: *Ja eh soms doen we het hardop met elkaar, maar soms doen we het ook gewoon in ons hoofd zelf of ja, dat wisselt een beetje af.* Bij Lisa wordt ook voornamelijk bij het eten gebeden: *Ehm wij bidden altijd voor en na het eten en dan doen we gewoon: 'Here zege voor het lekkere eten' of 'Here dank u voor dit lekkere eten'.* Beiden geven aan zelf 's avonds voordat ze gaan slapen ook te bidden.

Op de vraag welke praktijken hen thuis het beste helpen om te geloven, werd door alle drie de tieners uit tienergroep 1 van gemeente De Opstanding het Bijbellezen benoemd. Vera gaf dit als volgt aan: *Ja vooral de kinderbijbel, die begrijp ik dan nog het meest en dan leer je daar ook weer dingen uit enzo, ja..* Als reden hiervoor gaf Sanne: *Ja, dan leer je toch dingen telkens weer opnieuw en weet je ook wat er voor jouw tijd is gebeurd en voor iedereen's tijd in je gezin.* Boas zei hierover: *Nou ook uit de Bijbel lezen, maar dan wel, niet uit zo'n kinderbijbel, maar dan wel echt gewoon uit de*

letterlijk vertaalde Bijbel, want bij de kinderbijbel dan is er van alles veranderd en zijn er allemaal dingen geschrapt. Volgens mij schrappen ze in de kinderbijbel heel Job en dat, ja dat is wel een interessant stukje, voor mij dan. En de Bijbel, ja die helpt mij vooral om vragen op te doen, en daar ga ik dan over nadenken, wat ik ook zei en dan ga ik het zelf beter begrijpen en dat helpt mij wel verder. Opvallend in deze uitspraken is dat bij alle drie de deelnemers het cognitieve aspect de grootste rol speelt. Ze geven aan dat ze dingen willen leren uit de Bijbel, het beter willen begrijpen en er zelf over na willen denken.

7.3.2. Resultaten ouderfocusgroep

In de groepen van de ouders valt op dat ouders het ingewikkeld vinden om geloofsopvoeding een plek te geven in het gezin. Ook hier werden Bijbellezende, bidden en zingen genoemd als voornaamste geloofspraktijken thuis. Ouder X benoemde dat ze een dagboek lezen aan tafel of bij het naar bed gaan. Daarnaast probeert ze één keer per week hardop te bidden met de kinderen. Ook hier kwam de factor tijd terug als belemmerende factor. In gemeente De Opstanding benoemde ouder 4 de muziekles, de sport en alle andere drukte als oorzaak waarom het gezin niet aan Bijbellezende toekomt.

Ouder Y gaf aan minder aandacht aan de geloofsopvoeding te besteden dan toen ze in de stad woonden, waar de kinderen op een openbare basisschool zaten. Nu wonen ze in het dorp en de christelijke school vervult daar een belangrijke rol in. De andere ouders herkenden dat en gaven aan dat de school een grote rol vervult in de geloofsopvoeding. Zij laten die opvoeding voor een deel ook bewust over aan de school. Ouder Z zei hierover: *dat maakt je als ouders dus wel snel een beetje lui.* Ouder X vulde aan: *ja, misschien wel. Nou ja, lui... Maar misschien dat je denkt: ze doen het op school wel heel goed, kan thuis wel minder.*

Ouder X benoemde daarnaast dat ze vindt dat haar voorbeeldhouding van belang is. Ze wil graag voorlezen hoe je in afhankelijkheid van God leeft, ook al vindt ze dit lastig. Ouder Y benoemde even later dat ze drie avonden in de week weg is voor de kerk en dat ze daarmee denkt dat haar kinderen wel doorhebben hoe belangrijk de kerk en het geloof voor haar zijn en dat dit ook een deel van de geloofsopvoeding is. Dit onderwerp is ook gepasseerd in het gesprek met de 9- tot 12-jarigen, waar de vraag gesteld werd 'Hebben jullie een idee wat je ouders geloven?' Hierop kwam geen geloofsinhoudelijk antwoord, maar werden vooral dingen genoemd die ouders doen voor de kerk. Zo benoemde Tom dat zijn moeder naar een Bijbelkring gaat en lid is van de kerkenraad. Cas benoemde dat zijn vader en moeder bijna iedere dag wel weg zijn om iets met de kerk te doen en in verschillende commissies zitten. Op de opmerking van de onderzoeker dat zij elementen benoemen die vooral gaan over 'doen' en haar vraag of er ook nog andere dingen zijn, gaf Max aan dat zijn vader helpt met de kinderdienst en ook met voorstellingen. Toen dezelfde vraag nogmaals gesteld werd, benoemde Bas dat hij ook ziet dat zijn ouders bidden en de Bijbel lezen. Max voegde danken hieraan toe. Het geloof voorlezen in daden en in een actieve rol in de kerk blijkt dus een belangrijk kenmerk van geloofsopvoeding.

Ook in gemeente De Opstanding werd met de ouders gesproken over de manier waarop zij geloofsopvoeding vormgeven in hun gezin. Ouder 2 zei hierover: *nou ik ben ook niet heel bewust bezig met geloof in die opvoeding te pompen, zeg maar.* Ook gaf hij aan dat zijn kinderen op een christelijke school zitten en dat hij vertrouwt dat daar wel geloofsopvoeding plaatsvindt. Ouder 1 gaf aan dat hij de geloofsopvoeding uitvoert door normen en waarden door te geven, maar ook door na het eten een stukje uit de Bijbel te lezen en daarover te praten. Hij heeft kinderen van 9 en 11 jaar en gaf aan dat zij vaak wat vinden van het voorgelezen stukje en daarover doorpraten. Ouder 3 gaf aan de opvoeding lastig te vinden en het geloof vooral impliciet door te geven. Hij wil het zijn kinderen niet opleggen en gaf aan dat dat komt doordat zijn eigen geloof niet zo groot is. Hij benoemde: *dus ik denk ja dat ze dat eerder van andere mensen leren dan. Van mij niet zo zeer, wel van mijn vrouw of van de omgeving, of geweldige jeugdmensen die bezig zijn in de kerk. Ik merk dat ze daarvan ook heel veel oppikken, dus dat is denk ik minder voor mij. Misschien als je het aan hen vraagt, zeggen ze wel 'dat weet ik niet'. Ik heb het nooit gevraagd.* Ouder 4 sloot zich hierbij aan en gaf ook aan minimaal

met haar kinderen te praten over het geloof. Ze zoekt zelf nog naar wat ze gelooft en hoe ze dat met haar partner moet doen. Het geloof ligt er in haar gezin niet bovenop, maar ze staat wel positief tegenover het geloof. Af en toe leest ze wel eens met haar kinderen uit de Bijbel, maar ze gaf aan dat de drukte van het gezin dat lastig maakt: *Ja en dan weet je wat het is, dan weet je het weer een keer, dan gaat dat ding weer in de kast, en dan wordt er weer gesport en moet er muzikles worden gehouden en dan eet je weer niet samen.*

In gemeente De Opstanding kwamen normen en waarden meegeven terug als een belangrijk element van de geloofsopvoeding. Dat gaven ook de ouders uit gemeente De Vlinder aan. Ouder Y vond het belangrijk te geven om een medemens en vond dat er meer is dan materiële zaken. Het omzien naar elkaar en met respect over andere mensen praten vond zij alles met het geloof te maken hebben en ze wil dit doorgeven aan haar kinderen. Ouder Z sloot zich hierbij aan en noemde ook respect hebben, niet vloeken en omzien naar elkaar.

7.3.3. Conclusie

Het merendeel van de ouders gaf aan het lastig te vinden om geloofsopvoeding thuis vorm te geven. Dit wordt vooral gedaan door bidden en Bijbellezen, maar dit zijn tegelijkertijd ook twee praktijken die de ouders lastig vinden. Ze vinden het zelf niet prettig om hardop te bidden of komen door de drukte van het gezin niet toe aan Bijbellezen. Normen en waarden spelen wel een belangrijke rol en die proberen ouders ook bewust over te dragen. Daarnaast is het actief zijn in de kerk iets waarmee ze hun kinderen voorleven in het geloof.

Opvallend is dat veel ouders de geloofsopvoeding overlaten aan school en dat ook de tieners aangeven dat juist school de plek is waar de geloofsopvoeding plaatsvindt. Ouders met kinderen op een christelijke school geven aan om die reden thuis minder aan geloofsopvoeding te doen. Andersom geven ouders met kinderen op een openbare school aan thuis meer aandacht te besteden aan het geloof.

8. Discussie

In dit hoofdstuk worden de uitkomsten van het praktijkonderzoek verbonden aan de eerdere bevindingen uit de literatuur. Bij een kaderanalytische benadering is het van belang de bestaande inzichten te verdisconteren, maar ook open te staan voor nieuwe inzichten. Hierbij worden de veronderstellingen gevolgd, die genoemd zijn in hoofdstuk 5, door deze apart te bespreken waarbij veronderstelling 2 en 3 gezamenlijk worden beantwoord. Vervolgens wordt stil gestaan bij een nieuw inzicht die is ontstaan.

8.1. Bespreking van de veronderstellingen

- I *Geloofsopvoeding speelt een belangrijke rol thuis en in de kerk. De verwachting is dat het de kerk niet goed lukt om aan te sluiten bij de behoefte van 9- tot 12-jarigen, omdat in de kerk nog sterk gedacht wordt vanuit het kinderwerk en het tienerwerk. De 9- tot 12-jarigen vallen daar precies tussen.*

Deze veronderstelling kan worden bevestigd binnen dit onderzoek. Met name in het bekijken van de casus van de onderzoeksgemeenten viel op dat de 9- tot 12-jarigen geen aparte aandacht krijgen en dat de gemeenten zoekend zijn in hoe ze deze doelgroep kunnen bereiken. De 9- tot 12-jarigen zelf gaven ook aan dat zij onvoldoende uitgedaagd worden op hun eigen niveau.

Het is een veronderstelling die ook terugkwam in het gesprek met de ouders. Zowel in gemeente De Vlinder als in gemeente De Opstanding gaven de ouders aan een verandering op te merken bij hun kinderen. Zo zagen ze dat er meer gesprek mogelijk was met kinderen van deze leeftijd en dat kinderen meer vragen gingen stellen, maar ook nog steeds open stonden voor een gesprek en voor de mening van hun ouders. Ouders die ook al puberkinderen hadden, merkten op dat dit na het 12^e jaar opnieuw verandert. Dan wordt minder van ouders aangenomen, gaan jongeren vooral hun eigen mening vormen en zijn ze minder ontvankelijk voor nieuwe informatie of een gesprek. Dit komt overeen met het artikel van Schonewille waarin een verschuiving benoemd wordt en er sprake is van een unieke 'between' fase.¹⁴⁸

- II *Op basis van de ontwikkelingskenmerken in de literatuur is het vermoeden dat de cognitieve ontwikkeling een grote rol speelt. Dit betreft met name de ontwikkeling van het abstracte denken in deze leeftijdsfase. Die ontwikkeling wordt verwacht te blijken uit de antwoorden en vragen die de kinderen stellen.*

En

- III *Daarnaast wordt vermoed, op basis van de literatuur, dat de sociaal-emotionele ontwikkeling een belangrijke rol speelt in de vragen die de kinderen gaan stellen. Ze bevinden zich namelijk in een exploratiefase. Vanwege de ontwikkeling van het cognitieve denken zullen de vragen met name abstract zijn.*

De cognitieve ontwikkeling kenmerkt zich door de overgangsfase van formeel naar abstract denken. Dit werd vooral goed zichtbaar bij de tekenopdracht en de vragen die werden gesteld. God werd door de meeste tieners uitgelegd aan de hand van abstracte begrippen. Opvallend was Jette, die met 9 jaar de jongste van de groep was. Zij vulde de vraag naar God vooral in aan de hand van concrete elementen. Ze benoemde wel een aantal abstracte begrippen waarvan ze een eerste aanzet gaf tot een reflectieve benadering, maar ook nog met enige aarzeling. Dit sluit aan bij de literatuur, die aangeeft dat kinderen zich rond het 11^e en 12^e levensjaar pas losmaken van concrete inhoud en

¹⁴⁸ Wout Schonewille, *Tweenagers in de kerk (9-12 jarigen)* IDEA 3, 2009.

meer op abstract niveau gaan nadenken.¹⁴⁹ Daarnaast werd zichtbaar dat het abstractieniveau zich ontwikkelt door het steeds meer stellen van reflectieve vragen. Over thema's als God is liefde werden reflectieve vragen gesteld en vervolgens ook verbonden aan andere vragen die leefde. Zichtbaar wordt daarmee dat ze loskomen van de concrete inhoud en op een ander niveau na gaan denken over geloofsbegrippen.

Deze cognitieve ontwikkeling wordt in samenhang met de sociaal-emotionele ontwikkeling ook gekenmerkt door het stellen van vragen. In deze vragen komen veel abstracte begrippen naar boven. De 9- tot 12-jarigen geven aan dat ze een plek zoeken waar ze deze vragen kunnen stellen om de abstracte begrippen zich eigen te maken. Dit is een nieuw inzicht als we bijvoorbeeld kijken naar het boek *'De weg van de liturgie'* waarin gesteld wordt dat in de liturgie geen abstracte begrippen gebruikt moeten worden voor kinderen tot 12 jaar. Begrippen als 'zonde' en 'liefde' zijn voor hen nog te groot.¹⁵⁰ Uit dit onderzoek blijkt dat kinderen al eerder abstracte begrippen beginnen te begrijpen en dat dit resulteert in vragen die ze hebben.

De sociaal-emotionele ontwikkeling kenmerkt zich bij kinderen tussen de 9 en 12 jaar door een fase van exploratie. In het empirische deel kwam dit sterk naar voren en het was opvallend hoe sterk deze exploratie zich ook uit op het gebied van geloven. De tieners hoefden niet na te denken over vragen die ze hadden over God of geloven. Ook in de focusgroepen waar die vragen niet bewust werden gesteld, kwamen toch veel vragen aan de orde.

IV De fase dat vrienden belangrijk worden en dat de identiteitsontwikkeling centraal komt te staan, begint pas rond de leeftijd van 13 jaar. Deze fase zal dus minder een rol spelen voor de 9- tot 12-jarigen.

De fysieke ontwikkeling bij kinderen tussen de 9 en 12 jaar kenmerkt zich door de hersenontwikkeling. Dit betreft het abstracte denken, maar daarnaast ook het oppikken van nieuwe informatie en gevoeligheid voor emoties en groepsdruk. Dit is zichtbaar geworden in het empirische deel van dit onderzoek, omdat de tieners veel bezig bleken te zijn met vragen en het opdoen van nieuwe informatie en kennis. Opvallend in het groepsproces bij de tieners van gemeente De Vlinder was dat ze bij de verschillende opdrachten niet alleen individueel aan de slag gingen, maar ook steeds keken waar de anderen mee bezig waren en hen kopieerden. Dit past bij hun ontwikkeling, stellen onder andere Nelis en Sark, die uitleggen dat pre-adolescenten vaak gevoelig zijn voor groepsdruk.¹⁵¹

Daarnaast gaan in deze leeftijdsfase relaties en vriendschappen een steeds grotere rol spelen, volgens de literatuur.¹⁵² In de praktijk bleek het voor de 9- tot 12-jarigen een belangrijk element, maar was het volgend op de cognitieve uitdaging. Feldman en Van Loon stellen dat vriendschap van het 11^e tot 15^e levensjaar gebaseerd is op psychische nabijheid.¹⁵³ Dit betekent dat jongeren het belangrijk vinden elkaar te ontmoeten. Uit dit onderzoek blijkt dat ook voor 9- tot 12-jarigen vriendschappen al een steeds belangrijkere rol gaan spelen. Echter blijkt COVID-19 hierin een factor die op dit moment dit aspect verhindert. Uit de literatuur bleek dat zowel autonomie als heteronomie een rol spelen in de ontwikkeling van het geloof. De heteronome factoren van de factoren blijken van belang, waar de ander een steeds belangrijkere rol gaat spelen bij het vormen van geloof. COVID-19 heeft op dit moment een grote invloed op de context van de jongere waarbij er minder heteronome factoren zijn waarop ze kunnen terugvallen zoals de gemeenschap, de voorganger of de jeugdleader.

¹⁴⁹ Beemen en Beckerman, *Ontwikkelingspsychologie*, 96.

¹⁵⁰ Sjoerd P. Zwaan, *De weg van de liturgie, tradities, achtergronden, praktijk*, ed. Paul Oskamp en Niek Schuman (Zoetermeer: Meinema, 2008), 390.

¹⁵¹ Nelis en Sark, 25–33.

¹⁵² Feldman en van Loon, 388.

¹⁵³ Feldman en van Loon, 389.

V *Volgens Van de Koot zijn ouders de belangrijkste overdragers van het geloof. Daarom wordt verwacht dat dit ook zal blijken voor 9- tot 12-jarigen, juist omdat zij nog open staan voor de overdracht van hun ouders. Een tweede verwachting is dat ouders geloofsopvoeding thuis op verschillende manieren vormgeven.*

Deze veronderstelling moet worden bijgesteld voor kinderen die op een expliciet christelijke school zitten. In de gesprekken met de ouders, zowel in gemeente de Vlinder als in gemeente de Opstanding, was het opvallend wat de invloed van school is op de geloofsopvoeding. Bovendien bleek dat ouders dat ook van school verwachten. Van de Koot noemt dit in haar onderzoek het sandwichmodel. Ouders verwachten in minstens twee contexten een bijdrage aan de geloofsopvoeding. Waarbij ouders de eerste context meestal aanduiden als het eigen gezin die vervolgens wordt aangevuld vanuit christelijk onderwijs of de kerkelijke gemeenschap. Als een van beide niet voldoet aan de verwachting, wordt de verwachting van de andere context groter.¹⁵⁴ In gemeente De Vlinder bleek dit bij ouder Y, van wie haar kinderen eerst op een openbare school zaten. Ze deed toen zelf meer aan geloofsopvoeding en verwachtte meer van de kerk. Nu de school weer een belangrijke rol inneemt, vindt ze de rol van de kerk minder belangrijk.

Van de Koot beschrijft dat in sommige gevallen ouders aarzelend zijn over hun eigen rol in de geloofsopvoeding en vervolgens meer verwachten van de christelijke school en de kerk.¹⁵⁵ In gemeente de Opstanding gaf ouder 2 aan de geloofsopvoeding met name uit te besteden aan school vanwege zijn eigen onzekerheid en daarin ook minder van zijn eigen rol te verwachten. Zowel ouder 1 als 3 en 4 gaven aan deze onzekerheid te herkennen en daarom minder met geloofsopvoeding bezig te zijn thuis. Het sandwichmodel waar Van de Koot over spreekt, verschuift hier naar een sandwich waarbij ouders zichzelf als minst belangrijke context beschouwen. Dit zou verklaard kunnen worden door de onderzoeksdoelgroep die voor Van de Koot 0-4 jaar is. Dat is een andere fase in de geloofsopvoeding dan bij 9-12 jaar, waar ook andere vaardigheden van ouders worden gevraagd en ook een tijdsinvestering die anders wordt als kinderen ouder worden.

Opvallend in de data is dat dit verschijnsel bij de 9- tot 12-jarigen zelf ook het geval lijkt. De tieners uit gemeente De Vlinder gaven aan op school al genoeg Bijbelverhalen te horen en daarom van de kindernevendienst en thuis iets anders en zelfs minder te verwachten.

VI *Volgens Csinos zijn de cultuur en context belangrijk elementen, die invloed hebben op de ontwikkeling van het geloof en de theologie van de 9- tot 12-jarigen. De verwachting is dan ook dat deze invloed van de kerkelijke gemeenschap en gezinssituatie terug is te zien bij de 9- tot 12-jarigen.*

De context en cultuur blijken van belang voor de invulling van het geloof en de vorming van het Godsbeeld. In gemeente De Vlinder duiden de tieners God vaak aan als 'Heere'. Zowel Bas, Max, Tom als Jette zitten op een christelijke basisschool met reformatorische elementen.¹⁵⁶ Dit is van invloed op de manier waarop zij over God spreken. Opvallend was dat de Godsbenaming 'Heere' niet door hun ouders werd gebruikt. Slechts één keer sprak ouder X in een voorbeeld over 'Heere God'. Een ander cultureel aspect was de discussie over hemel of hel. Diverse malen kwam de vraag terug wie er naar de hemel mogen en wie niet. Dit was een onderwerp dat in de focusgroepen van gemeente De Opstanding niet aan bod kwam. Ook dit valt te verklaren vanuit een culturele

¹⁵⁴ Koot-Dees, 'Prille geloofsopvoeding', 352.

¹⁵⁵ Koot-Dees, 352.

¹⁵⁶ Dit wordt duidelijk bij een onderzoek op de website van de basisschool. Daar staat bij identiteit vermeld dat als Bijbelvertaling de Herziene Statenvertaling wordt gebruikt, er psalmen worden aangeleerd vanuit de berijming van 1883 en de geloofsleer wordt bepaald volgend de drie formulieren van enigheid.

achtergrond en theologie. Opvallend hierbij is dat de invloed van school daarin sterker lijkt dan de invloed van de kerk en thuis omdat bij de ouders deze reformatorische elementen niet terugkomen.

Csinos trekt in zijn onderzoek de conclusie dat er in de theologie bij kinderspiritualiteit te weinig aandacht wordt besteed aan cultuur en culturele invloeden.¹⁵⁷ Het is daarbij van belang cultuur niet alleen te onderscheiden als verschillende culturen, maar ook als verschillende sociale contexten.¹⁵⁸ Hij laat in zijn eigen onderzoek zien hoe het Godsbeeld van kinderen wordt ingevuld aan de hand van hun eigen context en cultuur. Ook in het huidige onderzoek is dit zichtbaar geworden, wat blijkt door de data van de twee verschillende gemeenten naast elkaar te leggen en te kijken naar de verschillende Godsbenamingen die ze gebruiken (God/Heere) en de vragen die ze stellen (zonde/hel/dood).

VII *Csinos gebruikt de tekeningen van kinderen om tot theologische betekenisgeving te komen. De verwachting is dat de tekeningen en de uitleg, van de 9- tot 12-jarigen in mijn focusgroep, theologische betekenisgeving laten zien die verbonden kunnen worden met ontwikkelingskenmerken, en inzicht geven in de eigenheid van geloof en geloofstaal van 9- tot 12-jarigen.*

Doordat in dit onderzoek vanuit een theologische lens wordt gekeken naar de ontwikkelingskenmerken, kan er vanuit de theologie een reflectie worden meegegeven in de opvoedingspraktijk. Om de ontwikkelingskenmerken in relatie tot geloof naar voren te krijgen, heb ik gekozen om geloofstaal te analyseren. Er kan gesteld worden dat de ontwikkelingskenmerken direct invloed hebben op wie God voor hen is en op de manier waarop ze over God spreken, hun geloofstaal.

Csinos gebruikte de tekeningen van kinderen en hun uitleg daarvan om te komen tot theologische betekenisgeving die de kinderen geven aan God. In mijn onderzoek heb ik dat gebruikt om te kijken naar de beelden van God die de 9- tot 12-jarigen formuleerden. God werd door hen met name beschreven als iemand met persoonlijke eigenschappen, maar ook met speciale krachten. God is iemand die je geneest, voor je zorgt en problemen oplost, haast een sociaal beeld van God. Voor de theologische betekenisgeving betekent dit dat doordat de 9- tot 12-jarige abstract leert denken en reflecteren, er ook iets met het Godsbeeld gebeurt. Ook daar wordt op gereflecteerd en wordt het beeld verder gevormd waarbij abstracte kenmerken worden ingevoegd maar ook bevraagd. En doordat de sociaal-emotionele kant zich verder ontwikkelt, ontwikkelt het Godsbeeld zich op een sociale en relationele manier waarbij God meer sociale eigenschappen wordt toegeschreven. Daarmee zien we de invloed op hun geloofstaal.

Tot slot stelden in gemeente de Vlinder de tieners veel vragen aan God zoals al onder veronderstelling II en III is uitgewerkt. Opvallend hierbij was dat dit ook gebeurde in gemeente de Opstanding, terwijl er daar niet expliciet naar werd gevraagd. In dit onderzoek, wat uitgaat van het kritisch realisme, kan dit ook iets zeggen over de geloofstaal van de 9- tot 12-jarigen. God is in deze leeftijdsgroep ook iemand aan wie je vragen mag stellen. Dat kleurt de geloofstaal en die geloofstaal zegt iets over de relatie van God en mens. In hoeverre we hier onderzoeksmatig iets over kunnen stellen, kunnen we concluderen dat God voor hen een God is die je bevragen mag.

¹⁵⁷ David M. Csinos, *Little Theologians. Children, Culture, and the making of Theological Meaning*, H7, p.3

¹⁵⁸ Csinos, H7, p. 11

8.2. Nieuw inzicht

Tijdens het onderzoek bleek dat COVID-19 een externe factor was die van invloed bleek op de geloofsopvoeding en op de ontwikkeling van de 9- tot 12-jarigen. Dit was niet eerder ingeschat in het onderzoeksproces, maar bleek van dusdanig belang dat het ook is toegevoegd aan het codeboek en hier extra benoemd dient te worden.

Door de invloed van COVID-19 is in gemeente De Vlinder al bijna twee jaar geen kinderdienst voor groep 7 en 8. In gemeente De Opstanding gaf Daan aan dat de club online werd georganiseerd vanwege COVID-19, maar dat hij dat niks vond. Ook de ouders uitten hun zorgen over de coronacrisis. Omdat de kerkdiensten steeds maar met een beperkt aantal mensen mogen worden bezocht, zijn er steeds andere kinderen in de kerk en is er geen continuïteit in de groep. Dit beïnvloedt het groepsproces en daarmee ook de sociaal-emotionele ontwikkeling van de kinderen. De tieners vinden het steeds belangrijker om hun vrienden te zien tijdens de kindernevendienst of club. Doordat dit geen vanzelfsprekendheid meer is, is er een groot risico dat ze niet meer aansluiten bij de club. De ouders gaven aan dat door COVID-19 de groepen op de clubs uit elkaar gevallen zijn en hun tieners daarom ook minder vaak of niet meer daarheen gaan. Verbinding is in de gesprekken vaak genoemd. Door COVID-19 wordt die verbinding gemist en is er ook minder binding met de kerk. Ook gaven zowel de tieners als de ouders aan dat evenementen (zoals kamp en Nacht zonder Dak) belangrijk zijn voor de beleving van het geloof. Deze evenementen vinden al twee jaar lang geen doorgang.

In gemeente De Opstanding is ook de opvoedingskring stil komen te liggen. Ouders gaven aan dat het bij de geloofsopvoeding helpt om die met anderen te bespreken. Zo krijgen zij nieuwe ideeën en het helpt om even te praten over de dingen waar zij als ouder tegenaan lopen. Ook dit aspect wordt door COVID-19 belemmerd.

COVID-19 blijkt daardoor van invloed op mijn onderzoek, wat minder van tevoren in dit onderzoek is gedacht. Zowel in de analyse van de Godsbeelden van de 9- tot 12-jarigen en de gesprekken met ouders blijkt dat de coronacrisis van invloed is. Dit komt overeen met Roebben die het belang van de veranderende omstandigheden benadrukt op de opvoeding en daarmee ook de geloofsopvoeding.¹⁵⁹ In dit onderzoek is wel aandacht besteed aan de diverse contexten en verschillen daartussen, maar met de invloed van COVID-19 is vanaf het begin niet voldoende rekening gehouden.

¹⁵⁹ Bert Roebben, *Godsdienstpedagogiek van de hoop: grondlijnen voor religieuze vorming*, 28–40.

9. Conclusie en aanbevelingen

Op basis van de uitkomsten die hiervoor zijn besproken, kan de onderzoeksvraag beantwoord worden. Vervolgens worden in paragraaf 9.2 aanbevelingen gedaan voor de praktijk en tot slot wordt gereflecteerd op het onderzoeksproces. De antwoorden op de deelvragen zijn beschreven in de voorgaande hoofdstukken. Deelvraag 1 is beantwoord in hoofdstuk 3. Deelvraag 2 en 3 zijn beantwoord in hoofdstuk 7 en 8.

9.1. Conclusie

De onderzoeksvraag was: *wat is de betekenis van de fysieke, cognitieve, sociaal-emotionele ontwikkelingskenmerken van kerkelijk betrokken 9- tot 12-jarigen voor de geloofsopvoeding binnen de kerk en het gezin?* Ik wil hier zes conclusies trekken.

Allereerst is gebleken dat de cognitieve ontwikkeling in deze leeftijdsfase de grootste invloed heeft en zich ook het sterkst ontwikkelt. Dit resulteert in abstract kunnen denken en daarmee samenhangend een exploratie op het gebied van abstracte begrippen en vragen. De 9- tot 12-jarigen zijn op zoek naar een plek waar ze deze vragen kunnen stellen en waar ze geholpen worden deze abstracte begrippen en daarmee abstracte geloofsbegrippen te begrijpen. Het proces van cognitieve ontwikkeling verloopt mede door context en cultuur niet voor iedere 9- tot 12-jarige op dezelfde wijze. Dit zorgt voor diversiteit in deze leeftijdsgroep, ook wat betreft hun begrip van abstracte thema's en hun positie ten opzichte van het Bijbelverhaal.

In de tweede plaats is de sociaal-emotionele ontwikkeling van belang. Naast de exploratiefase, waardoor 9- tot 12-jarigen vragen gaan stellen, gaan vriendschappen een grotere rol spelen. Dit aspect speelt vooral vanaf het 12^e levensjaar een grote rol. Het toenemende belang van vriendschappen biedt een kans voor het jeugdwerk. Hier kan tussen de leeftijd van 9 tot 12 jaar al in geïnvesteerd worden, om een sterke groep en een veilig groepsklimaat te creëren.

De theologische betekenisgeving van de beelden van God van de 9- tot 12-jarigen toont ten derde de verschuiving van abstract naar concreet denken. God wordt vaak gezien als een persoon die speciale krachten heeft. God heeft invloed op het alledaagse leven en kan daarin ingrijpen. Hij zorgt en luistert, maar dit bleek bij de onderzochte jongeren vragen op te roepen. Hieruit blijkt een sociaal beeld waarbij abstracte kenmerken worden toegevoegd en bevraagd. Ook is God iemand die zelf bevraagd mag worden. Zoals Csinos bepleit, staat het Godsbeeld open voor verandering en toevoeging. Juist in deze leeftijdsfase, waarin verandering van denken centraal staat, is het nodig die verandering te begeleiden. Daarna begint namelijk de puberfase, waarin de aandacht van de jongere meer komt te liggen op het sociaal-emotionele vlak. In die fase worden vooral identiteitsvragen gesteld. De 9- tot 12-jarigen in dit onderzoek gaven aan dat ze zochten naar zo'n plek waar ze hun vragen kwijt konden, maar hem zowel in de kerk (zie paragraaf 7.2.2.) als thuis (zie paragraaf 7.3.1.) niet vonden.

Ten vierde is gebleken dat ouders en opvoeders het lastig vinden om vorm te geven aan geloofsopvoeding. Dit gaat verder dan alleen de aandacht voor de fase waarin de 9- tot 12-jarigen zich bevinden. Ouders uiten de geloofsopvoeding voornamelijk in het bidden en Bijbellezen. Verder laten ze met hun inzet voor de kerk zien dat ze de kerk en het geloof een belangrijk thema in hun leven vinden. In beide onderzoeksgroepen werd zichtbaar dat sommige ouders een groot gedeelte van de geloofsopvoeding overlaten aan school. Doordat school een grote rol inneemt in de geloofsopvoeding, blijken ouders minder van de geloofsopvoeding thuis of in de kerk te verwachten. Daarnaast zijn ouders onzekerder over hun geloofsopvoeding en weten ze niet zo goed hoe ze het in deze leeftijdsfase moeten aanpakken. Dit zorgt ervoor dat ze hun verwachting sterker bij school en de kerk neerleggen.

In het begin van dit onderzoek zijn de aannames van de jeugdorganisaties uiteengezet. Hun veronderstellingen waren dat 9- tot 12-jarigen leergierig zijn, meer in verbanden denken, vrienden steeds belangrijker vinden en op zoek gaan naar vragen rondom het geloof en de kerk. Op basis van dit onderzoek kan geconcludeerd worden dat deze aannames kloppen. Wel zou gezegd kunnen worden dat in deze leeftijdsfase de leergierigheid en vragen rondom het geloof en de kerk het sterkst

aanwezig zijn. Het is voor de kerkelijke context van belang hier ruimte voor te bieden. Daarnaast dient serieus genomen te worden dat 9- tot 12-jarigen hun vrienden steeds belangrijker gaan vinden. Dit gaat steeds een grotere rol spelen naarmate ze richting de 12 jaar en ouder gaan. Door te investeren in de groep en vriendschappen kan een kerk veel bereiken voor het verdere jeugdwerk.

Tot slot blijken in het geheel van dit onderzoek context en cultuur een grote rol te spelen. De context waarin 9- tot 12-jarigen opgroeien, blijkt van invloed op hun ontwikkeling en manier van denken. Dit omvat de kerkelijke context, de context van het gezin, maar ook de huidige invloed van het coronavirus. Door de crisis lijkt deze leeftijdsgroep van ondergeschikt belang geraakt in de kerk en vinden clubs en andere activiteiten al een tijdje geen doorgang meer. Omdat in deze leeftijdsfase een belangrijk fundament wordt gelegd voor het begrip van abstracte begrippen, cognitieve kennis en beantwoording voor hun vragen, is dat zorgwekkend te noemen, mede doordat ouders aangegeven hebben moeite te ervaren met de geloofsopvoeding. Daarnaast is het onderlinge contact tussen jongeren afgenomen, wat zorgt voor een steeds wisselende groepsdynamiek en geen sterke groepsbinding. Hierdoor haken tieners eerder af bij het jeugdwerk. Voor de geloofsopvoeding in de kerk is het dan ook van groot belang dat er weer op een stabiele manier vormgegeven wordt aan jeugdwerk.

9.2. Aanbevelingen voor de praktijk

Op basis van de conclusies wordt een viertal aanbevelingen gedaan voor de praktijk. Allereerst blijkt het van belang om ouders te ondersteunen in de geloofsopvoeding van 9- tot 12-jarigen. De meeste ouders hebben het verlangen om het geloof over te dragen en zien ook het belang hiervan, maar weten niet hoe ze dit precies moeten doen en zijn hier onzeker over. Het is van belang om ouders hierin te ondersteunen, ook vanuit de kerkelijke gemeenten. Ouders kunnen geholpen worden met praktische werkvormen en ideeën, maar ook met uitleg over de geloofsontwikkeling van hun kind en hoe zij daar als ouder bij aan kunnen sluiten.

In de tweede plaats wordt aanbevolen aan kerken om te investeren in de 9- tot 12-jarigen. Omdat het beeld van God ontwikkelt en verandert door de cognitieve en sociaal-emotionele ontwikkeling, is hier ondersteuning bij nodig. Voor de praktijk in het gezin en de kerk betekent het dat er ruimte geboden dient te worden voor de 9- tot 12-jarigen om hun vragen te stellen. Zij moeten begeleid worden in deze geloofsfasen. Zo moeten ze geholpen worden de abstracte thematiek van het geloof te begrijpen en deze in hun Godsbeeld te verweven.

Een goede manier in de kerkelijke context is om te starten met een vorm van club of catechese voor deze aparte doelgroep, waarbij aandacht wordt besteed aan abstracte thema's, diepgaandere kennis en vorming van het Godsbeeld en om een plek te bieden waar 9- tot 12-jarigen hun vragen kwijt kunnen. Daarnaast kan in deze leeftijdsfase gewerkt worden aan groepsbinding en een veilige groepssetting. In de thuiscontext is het van belang ouders te ondersteunen hoe ze hier met hun kind over in gesprek kunnen blijven en hoe ze het geloof thuis vorm kunnen geven zoals hiervoor besproken.

Tot slot wordt geadviseerd het jeugdwerk te continueren, ook in coronatijd. De coronacrisis heeft een grote impact op tieners en jongeren. Denk hierbij aan het clubwerk wat is gestopt, maar ook de evenementen (kamp e.d.) die niet zijn doorgegaan. Voor de ontwikkeling van het geloof is het belangrijk dat de tiener een plek heeft waar hij of zij terecht kan en kan leren over God en geloof. Als door de coronacrisis de fysieke samenkomsten worden verhinderd, is het belangrijk na te denken over andere vormen van jeugdwerk of samenkomsten. Welke vormen dit zijn, vereist verder onderzoek, al hebben de tieners in dit onderzoek laten blijken dat ze online samenkomsten niks vinden.

9.3. Aanbevelingen voor verder onderzoek

Zoals verwacht heeft dit onderzoek een eerste aanzet gegeven voor kennis over deze doelgroep. Verder onderzoek zou deze kennis kunnen verbreden en verdiepen. In dit onderzoek is gekozen om de data van een bestaand onderzoek aan te vullen met een tweede

onderzoeksgemeente met twee focusgroepen. Er is voor gekozen om niet nog meer focusgroepen te organiseren, omdat er voor dit onderzoek genoeg data was. Voor een breder onderzoek zou het interessant zijn om in nog meer contexten en gemeenten vragen te stellen aan deze leeftijdsdoelgroep. Zo kan nog beter de invloed van de context worden aangetoond op de geloofsontwikkeling en de geloofsopvoeding. Dit kan bijvoorbeeld gaan om de context van school, maar ook wat de invloed is van een gemeente die wel veel aandacht besteed aan 9- tot 12-jarigen in de kerk.

Daarnaast bleek dat de ouders onzeker zijn over hun eigen geloofsopvoeding en dit overlaten aan school. In dit onderzoek is dat een onderbelicht onderdeel geweest, omdat vooraf niet was ingeschat dat school de belangrijkste praktijk is voor de geloofsopvoeding. Voor een vervolgonderzoek zou het interessant zijn om te kijken of dit andersom ook het geval is bij gelovige kinderen die op een openbare school zitten of op een school zitten waar minder aangeboden wordt rondom geloofsopvoeding.

In de derde plaats bleek de casusgemeente het belang niet in te zien van de 9- tot 12-jarigen. Ook was de kerk zich niet bewust van deze belangrijke fase. Vanuit de positie en expertise van de onderzoeker is dit een herkenbaar beeld. Veel kerken, jeugdleiders en predikanten maken zich druk om de puberleeftijd, omdat jongeren dan af lijken te haken van de kerk. Daarom is de vraag of juist niet meer moet worden geïnvesteerd in de leeftijdsfase vóór de puberteit, omdat 9-12 jaar een leeftijdsfase blijkt te zijn waarin het kind nog sterk open staat voor vorming van zijn geloofsdelen en Godsbeeld. Het zou kunnen zijn dat een dergelijke aanpak ook bijdraagt aan het behoud van pubers in de kerk. Dit is echter een aanname, die in verder onderzoek bevestigd zou kunnen worden.

Tot slot bleek tijdens het onderzoek de grote impact van COVID-19 op deze 9- tot 12-jarigen. Dit heeft invloed op de data van dit onderzoek, bijvoorbeeld op de sociaal-emotionele ontwikkeling als het gaat om het ontmoeten van vrienden. Het is mogelijk dat de behoefte van 9- tot 12-jarigen om hun vrienden te ontmoeten nu groter is omdat dit door COVID-19 wordt verhinderd. Maar dit is een aanname en zou in een andere context breder onderzocht kunnen worden. Daarnaast is te veronderstellen dat COVID-19 ook grote invloed heeft op de andere doelgroepen in de kerk. Het is daarom van belang dat kerken en jeugdwerkorganisaties daarover nadenken, zodat deze jongeren niet de dupe worden van deze crisis en een verloren generatie worden. Om dit beter in beeld te brengen, zou verder onderzoek aan te bevelen zijn.

10. Bibliografie

Boeken en artikelen:

Alii, E.T. *Godsdienstpedagogiek: dimensies en spanningsvelden*. Zoetermeer: Meinema, 2009.

Ballard, Paul and John Pritchard, *Practical Theology in Action*. London: SPCK, 2006.

Beemen, Liesbeth van, en Marieke Beckerman. *Ontwikkelingspsychologie*. Groningen: Noordhoff, 2006.

Beuving, J. Joost, en Geert de Vries. *Doing Qualitative Research: The Craft of Naturalistic Inquiry*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2015.

Brink, Gijsbert van den. *Een publieke zaak*. Zoetermeer: Boekencentrum, 2004.

Csinos, David M. *Little Theologians. Children, Culture, and the making of Theological Meaning*. Montreal/London/Chicago: McGill-Queen's University Press, 2020

Dekker, G, en H.C. Stoffels. *Godsdienst en samenleving: een introductie in de godsdienstsociologie*. Kampen: Kok, 2009.

Erikson, E.H. *Identity, youth and crisis*. London: Faber & Faber, 1968.

Evers, Jeanine. *Kwalitatief interwewen kunst én kunde*. Amsterdam: Boom Lemma uitgevers, 2015.

Feldman, Robert S, en Daphne van Loon. *Ontwikkelingspsychologie*. Pearson, 2020.

Fowler, James W. *Stages of Faith*. HarperCollins, 1995.

Ganzevoort, Ruard, "De hand van God en andere verhalen, Praktische theologie als hermeneutiek van de geleefde religie," *Rede aan de Vrije Universiteit Amsterdam*, 28 september 2005.
<https://core.ac.uk/download/pdf/15455106.pdf>

Gräb, Wilhelm, "Practical Theology as a Religious and Cultural Hermeneutics of Christian Practice," *International Journal of Practical Theology*, nr. 16 (2012): 79-92.

Groot, Pauline de, en Demi van Kempen. "Geloofsontwikkeling als identiteitsvormer. Artikel naar hoe de geloofsontwikkeling van kinderen in de basisschoolleeftijd verloopt." *Artikel academische onderzoeksschool CHE*, juni 2017.

Kock, Jos de, Wim Verboom e.a. *Altijd leerling: basisboek catechese*. Edited door Jos de Kock en Bart Wallet. Zoetermeer: Boekencentrum, 2016.

Kock, Jos de, and Bard E. Hallesby Norheim, "Youth Ministry Research and the Empirical," *International Journal of Practical Theology*, nr. 22 (2018): 69-83.

Koot-Dees, Danielle van de. *Prille geloofsopvoeding: een kwalitatief onderzoek naar de rol van geloven in jonge protestant-christelijke gezinnen in Amsterdam*. Zoetermeer: Boekencentrum Academic, 2013.

- Kuindersma, Henk. "Van kindervragen naar kindertheologie, een introductie van een nieuwe godsdienstpedagogische aanpak", *Praktische theologie* 35, nr. 1 (2008).
- Lee, John Chi-Kin. "Children's spirituality, life and values education: cultural, spiritual and educational perspectives," *International Journal of Children's Spirituality* 25, no. 1 (aug 2020).
- Mercer, Joyce Ann, en Bonnie J. Miller-McLemore, "Introduction" *Conundrums in Practical Theology*, ed. Joyce Ann Merer en Bonnie J. Miller-McLemore. Leiden, Boston: Brill, 2016.
- Miller-McLemore, Bonnie J. "Introduction: The Contribution of Practical Theology." In *The Wiley-Blackwell Companion to Practical Theology*, edited by Bonnie J. Miller-McLemore. Malden, MA: Blackwell Publishing, 2012.
- Miller-McLemore, Bonnie J. "Five Misunderstandings about Practical Theology." *International Journal of Practical Theology*, nr. 16, (2012): 5-26.
- Miller-McLemore, Bonnie J. *Let the Children Come: Reimagining Childhood from a Christian Perspective*. San Fransisco: Jossey-Bass, 2003.
- Mintel International Group Ltd, *KGOY (Kids Growing Older, Younger): Special Report : May 2009*. London: Mintel International Group, 2009.
- Mortelmans, Dimitri. *Handboek kwalitatieve onderzoeksmethoden*. Leuven/Den Haag: Acco, 2018.
- Muyneck, Bram de. 'Christelijke Pedagogiek: Bestaat het?' *Radix* 43, nr. 3, (2017): 120-31.
- Nelis, Huub, en Y.M. van Sark. *Puberbrein binnenstebuiten: wat beweegt jongeren van 10-25 jaar?* Utrecht: Kosmos Uitgevers, 2018.
- Osmer, Richard R. *Practical Theology: An introduction*. Grand Rapid, Michigan: W.B.Eerdmans Publishing, 2008.
- Pleizier, T. en H. Schaap-Jonker. "Gereformeerde praktische theologie, een methodologische aanzet," *Theologia Reformata* 52, nr. 4 (december, 2009): 345-56.
- Roebben, Bert. *Godsdienstpedagogiek van de hoop: grondlijnen voor religieuze vorming*, Leuven: Acco, 2012.
- Siegler, Robert S. "Cognitive variability: A key to understanding cognitive development". *Current Directions in Psychological Science* 3, nr. 1 (februari 1994): 1-5.
- Schonewille, Wout. "Tweenagers in de kerk (9-12 jarigen)," *IDEA*, nr. 3, (2009).
- Slot, N.W. *Psychologie van de adolescentie: basisboek*. Amersfoort: ThiemeMeulenhoff, 2019.
- Smith, Holly en netmoms, *You and Your Tween: Managing the Years from 9 to 13*. Hachette UK, 2011.
- Sonna, Linda. *The Everything Tween Book: A Parent's Guide to Surviving the Turbulent Pre-Teen Years*. Simon and Schuster, 2003.

Swinton, Johns, en Harriet Mowat. *Practical Theology and Qualitative Research*. London: SCM Press, 2016.

Weyel, Birgit. "Practical Theology as a Hermeneutical Science of Lived Religion." *International Journal of Practical Theology*, nr. 18, (2014): 150-59.

Wijnalda, H "Een gereformeerde visie op praktische theologie," *Theologia Reformata* 52, nr. 4 (december, 2009): 334-44.

Worsley, Howard. "How Children Aged 9-10 Understand Bible Stories: A study of Children at a Church-aided and a State Primary School in the Midlands", *International Journal of Children's Spirituality* 9, nr. 2 (September 2004): 203-17.

Zwaan, Sjoerd P. *De weg van de liturgie, tradities, achtergronden, praktijk*, ed. Paul Oskamp en Niek Schuman Zoetermeer: Meinema, 2008.

Websites:

<https://www.hghg.nl> Laatst bezocht op 24 juni 2021.

<https://www.pknhardinxveld.nl> Laatst bezocht op 24 juni 2021.

<https://www.debrongh.nl> Laatst bezocht op 24 juni 2021.

<https://www.hgjb.nl/catechese/> Laatst bezocht op 10 juni 2021.

<https://jongprotestant.protestantsekerk.nl/overzicht/> Laatst bezocht op 10 juni 2021.

<https://debijbel.nl/bijbelbasics> Laatst bezocht op 10 juni 2021.

<https://www.opwekking.nl/opwekking-go/materialen/over-parel> Laatst bezocht op 10 juni 2021.

<https://yfc.nl/toerusting/clubprogrammas/> Laatst bezocht op 10 juni 2021.

<https://www.hgjb.nl/basiscatechese-on-track/> Laatst bezocht op 10 juni 2021.

<https://jongprotestant.protestantsekerk.nl/themas/basics/> Laatst bezocht op 10 juni 2021.

<https://www.dingstede.nl/actueel/yuniors-72> Laatst bezocht op 4 mei 2021.

11. Bijlagen

Bijlage 1 – Toestemmingsverklaring

Toestemmingsverklaring

Voor deelname aan het onderzoek '9- tot 12-jarigen in de kerk', uitgevoerd door onderzoeker Corine Zonnenberg van de Protestantse Theologische Universiteit.

- Ik heb de informatie over het onderzoek ontvangen en gelezen. Ik weet wat deelname aan het onderzoek inhoudt.
- Ik neem vrijwillig deel aan dit onderzoek. Ik heb voldoende tijd gehad om te beslissen of ik mee wilde doen aan dit onderzoek.
- Ik weet dat ik mij op ieder moment kan terugtrekken uit dit onderzoek.
- Ik weet dat mijn gegevens vertrouwelijk zullen worden behandeld.

Deelnemer aan het onderzoek:

Ik, ondergetekende, stem toe om aan dit onderzoek deel te nemen:

_____/_____/_____
Naam Handtekening Datum (dd/mm/jj)

Ouder/voogd van minderjarige (<16 jaar) deelnemer aan het onderzoek:

Ik, ondergetekende, stem toe dat mijn kind aan dit onderzoek deelneemt:

_____/_____/_____
Naam Handtekening Datum (dd/mm/jj)

Onderzoeker:

Ik, ondergetekende, heb de deelnemer volledig geïnformeerd met betrekking tot het onderzoek:

_____/_____/_____
Naam Handtekening Datum

Bijlage 2 – Topiclijsten

Topiclijst 9-12-jarigen

Vooraf

Binnenkomst:

Voor iedere tiener is een naamkaartje waar ze hun naam opschrijven en deze oppakken.

Intro:

- Welkom heten. Leuk dat jullie er zijn.
- Mijzelf voorstellen.
- Kort intro op wat we gaan doen. – Ik ga met jullie vanavond in gesprek over het geloof en de kerk. Ik wil graag van jullie horen wat je belangrijk vindt aan geloven, welke vragen je misschien wel hebt en hoe het geloof een plek heeft in je leven.
- We maken een paar afspraken voor dit gesprek:
 - o Alles wat jullie hier vertellen blijft anoniem. Wat hier verteld wordt vertellen we niet verder.
 - o Je mag alles vertellen wat in je opkomt. Je mag spontaan praten maar het kan ook zijn dat ik je een beurt geef en vraag of je iets wil zeggen.
- Ondertekende formulieren in ontvangst nemen.

Start opname

Persoon en gezin		
1.	Naam en leeftijd	
2.	Klas en school	Event. favoriete vak of hobby.
3.	Welke plek in het gezin	

God & Geloven		
	Hoofdvraag:	Doorvragen:
1.	Maak een tekening van God.	Wat heb je getekend en waarom?
2.	Wat is geloven voor jou? Hoe belangrijk is geloven voor jou?	Doorvragen op begrippen.
4	Welke vraag over geloven of het geloof heb je?	Wat zou je willen leren over God of Jezus? Twijfel je wel eens? Waar twijfel je dan aan?
5	Wat is volgens jou de kern van het geloof of de kern van de Bijbel?	Waar draait het geloof om?

Geloven en de kerk

	Hoofdvraag:	Doorvragen:
1.	Wat is voor jou belangrijk bij geloven in de kerk? Als je naar de kerk komt of naar de tienerclub of de kinderkerk bezoekt? Rangschik de woorden	Woordkaartjes geven. 5 kiezen en die mogen ze rangschikken, daarna doorvragen.
2.	Wat vind je leuk aan de kinderkerk?	
3	Wat moet er veranderen om het leuker of waardevoller te krijgen?	Waarom?

a. Woordkaartjes:

- i. Mijn vrienden
- ii. Een gezellige plek
- iii. Leren over God en geloof
- iv. Bijbellezen
- v. Mijn vragen kunnen stellen
- vi. Bidden
- vii. Leuke leiding
- viii. Kunnen knutselen
- ix. Leuke puzzels maken
- x.

Persoon en gezin		
	Hoofdvraag:	Doorvragen:
1.	Hoe leer jij thuis over het geloof?	Eventueel op weg helpen met vragen over bidden/bijbellezen enz. Bid je met je ouders? Lees je thuis de Bijbel? Praat je met je ouders over het geloof? Andere rituelen?

2.	Wat is voor jou belangrijk bij geloven thuis? (een woordweb maken)	cognitie, rituelen/doen, weten ze iets van het geloof van hun ouders, komt de affectie laag voor jongeren al over. Of wordt dat nog helemaal niet gedaan. Dit doorvragen goed uitsplitsen op de verschillende gebieden en dit ook meenemen naar de ouders.
3	Welke vragen over geloof zou je thuis met je ouders willen bespreken? Wat zou je thuis met je ouders willen doen als het over geloven gaat?	
4	Zijn er nog andere plekken waar je leert over God en geloof (bijv. opa's en oma's of school)	

Slot:

- Dankjewel! Bedankjes uitdelen.

Topiclijst ouders

Vooraf

Binnenkomst:

Voor iedereen is een naamkaartje waar ze hun naam opschrijven en deze kunnen neerzetten

Intro:

- Welkom heten. Leuk dat jullie er zijn.
- Mijzelf voorstellen.
- Kort intro op wat we gaan doen. – Ik ga met jullie vanavond in gesprek over 9-12-jarigen en hun manier van geloven en hoe jullie daarmee omgaan in jullie geloofsopvoeding thuis en in de kerk.
- Een paar opmerkingen vooraf over dit gesprek:
 - o Alles wat jullie hier vertellen blijft anoniem en wordt geanonimiseerd.
 - o Ik maak audio opnamen van het gesprek die ik gebruik voor de transcriptie.
 - o Het is een focusgesprek wat betekent dat je alles mag vertellen en ook op elkaar reageren. Soms zal ik iemand de beurt geven.
 - o Maar het is dus ook echt een gesprek, reageer gerust op elkaar of praat met elkaar erover door. Ik zal als onderzoeker ervoor zorgen dat we bij de vragen blijven.

- Het gesprek duurt max 1,5 uur.
- Alles wat hier gezegd wordt blijft hier. Zo voelt iedereen de ruimte om iets te zeggen wat hij of zij ervan vindt.
- Ondertekende formulieren in ontvangst nemen.

Start opname

Persoon en gezin		
1.	Naam en leeftijd	
2.	Dagelijkse bezigheden	Werk/thuis
3.	Hoeveel kinderen, hoe heten ze en hoe oud zijn ze?	
4.	Waarom zitten jullie bij deze kerk? Hoe ben je bij deze kerk terecht gekomen?	

	Hoofdvraag:	Doorvragen:
1.	Welke rol speelt geloven in jullie opvoeding?	
2.	Hoe ziet dat eruit?	Eventueel op gang helpen. Bij eten? Naar bed brengen? Zingen? Bijbelverhalen?
	Welke onderwerpen bespreek je? In hoeverre heeft je kind zicht op jouw geloof? Welk vragen stelt je kind? Welke vragen stel jij aan je kind?	
3	Hoe doe je dat specifiek bij je 9-12-jarige? Merk je daarin een verschil ten opzichte van de jongere leeftijd? Zo ja, welk verschil?	Hier uitgebreid op doorvragen. Welk verschil dan en hoe merk je dat?
	Eventuele vraag: Sta je er hetzelfde in als je partner? Als je een partner hebt.	

	Hoofdvraag:	Doorvragen:
1.	Welke rol speelt de kerk in de opvoeding van je kind?	Hoe zou je het graag zien? Wat vind je belangrijk? En wat niet?
2.	Helpt de kerk mee met de geloofsoopvoeding? Hoe zie je dat?	
3	Welke factoren zijn voor je 9-12-jarige belangrijk om mee te gaan naar de kerk/kinderkerk/tienerclub?	

	Welke factoren spelen mee waarom ze niet graag meegaan?	
	Vind je dat de kerk de geloofsontwikkeling van je 9-12-jarige genoeg ondersteund? – Open vraag van maken -> bij vraag 1 komt dit al genoeg aan bod.	

Slot:

- Bedanken.
- Eventuele vragen beantwoorden.

Bijlage 3 - Codeboek

Algemeen:

- Rond gezin (A g)
- Rond kerk (A k)
- Rond dagelijks leven (A dl)
- Rond vrienden (A v)
- Rond school (A s)

Ontwikkelingskenmerken:

- Fysieke ontwikkeling (Ontw f)
- Cognitieve ontwikkeling (Ontw c)
- Sociaal-emotionele ontwikkeling (Ontw se)

Sociaal vs cognitief werkvorm

- i. Mijn vrienden - S
- ii. Een gezellige plek - S
- iii. Leren over God en geloof - C
- iv. Bijbellezen - C
- v. Mijn vragen kunnen stellen - C
- vi. Bidden - C
- vii. Leuke leiding - S
- viii. Kunnen knutselen - SC
- ix. Leuke puzzels maken - SC
- x. Meer leren over mijzelf en wie ik ben - S

God en geloven:

- God als abstract begrip (G ab)
- God als concreet begrip (G co)
- God als Jezus (G je)
- God als Heilige Geest (G hg)

Begrip van geloven: (nav. Csinos)

- Universalistisch (Gl u)
- Cultureel (Gl c)
- Individueel (Gl i)

Geloven en de kerk:

- Gemeenschap/kerk (Ge G)
- Rituelen (Ge R)
- nhoud (Ge I)
- Zoektocht (Ge Z)
- Vragen (Ge V)
- Twijfel (Ge T)

Praktijken:

- Bidden (Pr - bi)

- Bijbellezen (Pr - bij)
- Dagboekje (Pr dag)
- Zingen (Pr - zing)
- Geloofsgesprek (Pr - gg)
- School (Pr - s)
- Thuis (Pr- t)
- Kerk (Pr k)
- Vrienden (pr v)
- Normen en waarden (Pr nw)
- Evenement (Pr - ev)
- Groeibelemmerend (Pr - grbel)
- Groeibevorderend (Pr - grbev)

Geloven thuis:

- Opvoeding (Opv)
- Biografie van de opvoeders (opv bio)
- Competentie van de opvoeders (opv comp)
- Leermiddelen die worden ingezet (opv leer)
- Netwerken waar opvoeders inzitten (opv netw)
- Ondersteuning wat er is (opv ond)

Overig

- Secularisatie (O-sec)
- Taal (O-taal)
- COVID-19 (O-C-19)

Bijlage 4 – Respondenten in schema

Gemeente 'De Vlinder', tieners					
Schuilnaam in rapport:	Bas	Max	Jette	Cas	Tom
Leeftijd	11 (bijna 12)	10	9	11	11
School:	Rehoboth school	Rehoboth school	Rehoboth school	Rehoboth school	Rehoboth school
Groep:	8	7	7	8	8
Hobby's:	Voetbal	Hockey	Schilderen	Vissen	Voetbal
Moeder:	X	X	Z	Z	Y
Plek in gezin	Middelste van 3 jongens. Broer van Max.	Jongste van 3 jongens. Broertje van Bas.	Jongste van twee. Zusje van Cas.	Oudste van twee. Broer van Jette.	Jongste van 3 jongens.

Gemeente De Vlinder, Ouders			
Schuilnaam in rapport:	Ouder X	Ouder Y	Ouder Z
Moeder van (schuilnamen):	Bas en Max	Tom	Jette en Cas
Beroep:	Subsidieadviseur	Leidinggevende in de zorg	Risicomanager
Aantal kinderen met leeftijd	3 jongens – 14, 11 en 10.	3 jongens - 15, 13, 11.	Jongen en meisje, 11 en 9.
		Ook jeugdouderling en kindernevendienst leiding	Kindernevendienst leiding

Gemeente De Opstanding, tieners 1			
Schuilnaam in rapport:	Vera	Sanne	Boas
Geslacht	Meisje	Meisje	Jongen
Groep:	8	7	8
Favoriete vak:	Drama	Crea	Crea
Plek in gezin	Vader, moeder, 1, broertje 9 jaar, broertje 4 jaar.	Vader, Moeder, broer 22 jaar, broer 20 jaar, zus 18 jaar en 2.	Vader, moeder, broertje van 7 jaar.
Vrienden omschrijven:	Grappig, behulpzaam	Aardig, lief en grappig	Technisch, betweterig

Gemeente De Opstanding, tieners 2				
Schuilnaam in rapport:	Lisa	Stan	Daan	Noran
Geslacht	meisje	jongen	jongen	jongen
Groep:	VWO 1e klas	Groep 8	Groep 8	VWO 1e klas
Favoriete vak:	Wiskunde	Buitenspelen	Gym	Gym
Plek in gezin	Vader, moeder, 1, zusje 10, zusje 6.	Vader, Moeder, broer 16, broer 14 jaar en 2.	Vader, Moeder, broer 15 en 3.	Vader, moeder, zus 15 en 4.
Vrienden omschrijven:	Rustig	Sportief en behulpzaam.	Sportief, aardig en behulpzaam.	Sportief en ik praat misschien een beetje veel soms

Gemeente De Opstanding, ouders				
Schuilnaam in rapport:	Ouder 1	Ouder 2	Ouder 3	Ouder 4
Beroep:	Activiteits begeleider			Werkt bij een staatsbedrijf
Aantal kinderen met leeftijd	4 kinderen – 16, 14, 11, 9.	2 kinderen – dochter 13, zoon 12.	3 kinderen - 21, 18 en 15	samengesteld gezin, samen gebouwd met naam x, bijna 10 jaar samen. Naam x heeft twee dochters van 14 een tweeling, en mijn dochter x is bijna 14 dus is mijn gezin

DATAMANAGEMENTPLAN

(versie: 20190213)

1. Algemeen

NAAM STUDENT: Corine Zonnenberg-de Beer
NAMEN SCRIPTIEBEGELEIDER(S): Ronelle Sonnenberg

DATUM: januari 2022

VERSIE: 1

2. Algemene gegevens over het onderzoek / scriptie-onderwerp

(WERK)TITEL ONDERZOEK / SCRIPTIE: De rol van 9- tot 12-jarigen in de kerk

KORTE OMSCHRIJVING VAN ONDERZOEK EN ONDERZOEKSMETHODE(N) :

Kwalitatief onderzoek aan de hand van focusgroepen. Dit materiaal is gecodeerd en geanalyseerd om te ontdekken wat 9- tot 12-jarigen kenmerkt en wat zij nodig hebben voor de geloofsopvoeding thuis en in de kerk.

TYPEN ONDERZOEKSDATA:

Focusgroepen

PERIODE WAARIN DATA VERZAMELD WORDEN:

September – november 2021

3. Technische aspecten

HARD- EN SOFTWARE: Word/pdf.

BESTANDSFORMATEN: PDF en docx.

OMVANG VAN DE DATA (SCHATTING IN MB/GB/TB):

5 MB

OPSLAG DATA TIJDENS ONDERZOEK:

Eerst op prive laptop, daarna de schijf van de PthU.

OPSLAG DATA NA AFLOOP ONDERZOEK:

Bibliotheek PthU

4. Verantwoordelijkheden

BEHEER DATA GEDURENDE HET ONDERZOEK:
Student zelf.

BEHEER DATA NA AFLOOP ONDERZOEK:
Bibliotheek PthU.

5. Juridische en ethische aspecten

EIGENAAR DATA: Pthu

PRIVACYGEVOELIGE DATA: JA

INDIEN JA HOE ZAKEN ALS VEILIGE OPSLAG EN TOESTEMMING VAN PERSONEN GEREGELD:
Interviewgegevens worden opgeslagen zonder persoonsgegevens. Deze worden in een ander bestand opgeslagen. Daarnaast is toestemming van geïnterviewden gevraagd. Voor de minderjarigen is ook toestemming van de ouders gevraagd.

6. Overige zaken

n.v.t.